
Liquid Modernity and the Holocaust

Dariusz Brzeziński

Abstract: In *Modernity and the Holocaust*, Zygmunt Bauman argued that the Holocaust had been by no means a negation of the civilising process, but was, on the contrary, its consequence. He claimed that the constitutive features of solid modernity, such as bureaucratic culture, the rise of instrumental rationality and the domination of blueprint utopia, were reflected in the genesis and course of the Holocaust. Bauman's main aim in writing the book was to make fundamental changes in the problematization of modernity in the social sciences, and to highlight the need to develop norms, values and attitudes that were in opposition to modernity. An overview of these facts provides a starting point for my analysis of Bauman's later analyses of the Holocaust. By focusing on two issues that he emphasised in the context of the genesis of the Holocaust, namely the mechanism of adiaphorization and the process of the social construction of "otherness", I show how these phenomena materialize in liquid modernity. I identify their connections with a range of features of the liquid modern condition, including the development of individualism and consumer culture, the sense of insecurity and the "nostalgic turn". I emphasise that, according to Bauman, both moral indifference and xenophobia are increasingly significant phenomena in contemporary society, which may entail pernicious – and currently barely foreseeable – consequences. I argue that the way Bauman wrote about both solid and liquid modernity was characterised by a dystopian poetics, which was a foundation for his utopian thought.

Keywords: modernity; Holocaust; Zygmunt Bauman; adiaphorization; otherness

Introduction

In his preface to *Modernity and the Holocaust*, Zygmunt Bauman underlined the point that his intention in writing the book was not to offer a groundbreaking view of the history of the Holocaust. He explicitly acknowledged that his insights were based on the specialist research of other authors, to whom he owed "a boundless debt" (Z. Bauman, 1989/2000c, p. xii).¹ However, somewhat contrary to the spirit of this declaration, Bauman's analyses of the genesis and course of the Holocaust came to be one of the paramount points of reference in Holocaust studies at the turn of the 20th century (see e.g. Bauer, 2001; Palmer & Brzeziński, 2022; Vetlesen, 2005). Similarly heated polemics centre around the issues that Bauman proclaimed were his primary goal for *Modernity and the Holocaust* (see e.g. Cannon, 2016; Ray, 2022; Tokarska-Bakir, 2022). Specifically, Bauman stated that his book was supposed to contribute to transforming the ways in which the modern condition was problematised and to revising the standpoint the social sciences took on the relationship between the civilizing process and morality (Z. Bauman, 1989/2000c, pp. 12–13). Bauman's belief that "[m]odern civilization was not the Holocaust's *sufficient* condition; it was, however, most certainly its *necessary* condi-

¹ The authors included first and foremost Raul Hilberg (1961/1985), Hannah Arendt (1951) and Richard L. Rubenstein (1975), but the list of scholars who had influenced Bauman's model of the interconnectedness of the Holocaust and the constitutive features of modernity is obviously much longer.

tion” (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 13; italics in original) has been fiercely discussed in the investigations of the Enlightenment legacy ever since. Abundant attention has also been lavished on Bauman’s appeal in *Modernity and the Holocaust* to “expand the theoretical model of the civilizing process, so as to include the latter’s tendency to demote, exprobate and delegitimize the ethical motivations of social action” (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 28).

After the publication of *Modernity and the Holocaust*, Bauman repeatedly revisited his examination of the Holocaust in a range of contexts, including his explorations of the genesis and course of other genocides (Z. Bauman, 2008, pp. 78–109), of the modes of Holocaust commemoration (Z. Bauman, 1994) and, in the most general terms, of the nature of evil (Z. Bauman, 2006, pp. 54–71). He often referred to his conclusions gleaned from the inquiry into the Holocaust in his examinations of liquid modernity. This problem field will be the focus of my argument in this paper.

Importantly, starting in 2000 (Z. Bauman, 2000b), Bauman relinquished “postmodernity” as a moniker of the contemporary condition and, instead, proposed a distinction into two types of modernity. He claimed that the Holocaust had happened in what he called “solid” modernity. He identified solid modernity with an aspiration derived from the Enlightenment mode of thought to establish structures, institutions and norms that would be governed by rational motivations and immune to the passage of time. The label of “liquid modernity” was used by Bauman to refer to the late 20th and early 21st centuries. His catalogue of the constitutive features of this period primarily comprised persistent – and accelerating – variability and a new appreciation for the multiplicity and diversity of possible life paths. However, even though this condition in many respects stood in stark contrast to solid modernity, the two also had some features in common in Bauman’s view. These are, *inter alia*, the mechanism of adiaphorization and the process of constructing “otherness”. Bauman’s thought on these phenomena is analysed in the following two sections of this paper. In conclusion, I will consider his position on the risk of the tragedy of the Holocaust happening again.

Adiaphorization in solid and liquid modernity

Bauman coined the term “adiaphorization” on the basis of the Greek *adiaphoron*, a notion developed in Stoic philosophy and later taken up by Christian theologians. In both these contexts, it denoted a morally indifferent action. This meaning was at the core of Bauman’s concept of “adiaphorization”, which he used to depict the effects of social organization. In a lecture delivered upon receiving the Amalfi European Award for *Modernity and the Holocaust*, which was then included in subsequent editions of the book, Bauman said: “[O]rganization does not promote immoral behaviour; it does not

sponsor evil [...], yet it does not promote good either, despite its own self-promotion. It simply renders social action *adiaphoric* [...] – neither good nor evil” (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 215). This observation was part of Bauman’s polemic against the belief about the social origin of morality, which was endorsed by, for example, Émile Durkheim and his followers (Durkheim, 1895/1982). Against their claims, Bauman argued that rationality and effectiveness formed the axis of the organisation of collective life, with the reduction of moral impulses being a principal means to this end. “Social organization may therefore be described as a machine that keeps moral responsibility afloat”, he insisted (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 216).

These conclusions stemmed from Bauman’s analyses of the modern condition. Following Max Weber, Bauman contended that pivotal to it was the pre-eminence of instrumentally rational action intimately bound up with “the disenchantment of the world” (Weber, 1922/1978). Inspired by Sigmund Freud’s theory as read through the studies of Norbert Elias, Bauman came to believe that, in modernity, individuals were tethered and entangled in a dense mesh of regulation and control (Elias, 1939/2000; Freud, 1930/2010). The impact of Michel Foucault’s thought on Bauman’s work can be seen in the latter’s reflection on the proliferation of disciplinary mechanisms in the age of modernity (Foucault, 1975/1977). These and other influences (e.g. Gellner, 1983; Horkheimer & Adorno, 1947/2002; see Smith, 1999) made Bauman perceive modernity as an era in which attempts were launched to bring individuals into absolute subordination to the social system and, consequently, suppress their individuality, will and, most importantly in our context, morality. The mechanism of adiaphorization, as Bauman saw it, was effectively serviceable in achieving the modern ideal of a perfectly ordered and at the same time fully rational world (Z. Bauman, 1987, 1991).

To Bauman, the Holocaust was an expression of and a testimony to this ordering ambition. Consequently, in *Modernity and the Holocaust*, he insisted that: “*The Holocaust was born and executed in our modern rational society, at the high stage of our civilization and at the peak of human cultural achievement, and for this reason it is a problem of that society, civilization and culture*” (Z. Bauman, 1989/2000c, p. x; italics in original). Bauman (1989/2000c, pp. 214–217) claimed that three properties of adiaphorization were at work in the Holocaust. Firstly, the Holocaust was arranged as a chain of interconnected operations, many of which were detached from their ultimate outcome, so much so that this very distance undercut any moral reflection on them. Secondly, the manner in which the victims of the Holocaust were portrayed in the national-socialist propaganda aimed to exclude them from the field of obligation, which Bauman depicted as “effacing the face” in reference to Emmanuel Lévinas’s ethical thought (Lévinas, 1961/1969). Thirdly, and lastly, the process of the Holocaust consisted of numerous narrowly specialized tasks, each of which as such was evaluated in technical and organizational, rather than moral, terms. Given the impact of these factors, Bauman claimed that modernity had not only made the Holocaust possible but also framed it as a rational bureaucratic

process. In depicting this process, he not infrequently availed himself of comparisons to work organization in modern enterprises.²

In the metaphor that opens *Modernity and the Holocaust*, Bauman likened the traditional representation of the Holocaust to a “picture” on the wall. In this model, the Holocaust is taken to have been a complete antithesis of the values, ideals and norms of the civilized world. “In that world, murderers murdered because they were mad and wicked and obsessed with a mad and wicked idea”, Bauman wrote (Z. Bauman, 1989/2000c, p. vii). That view of the Holocaust, one which he admitted he had himself endorsed for a long time,³ did not imply, he claimed, that it was necessary to reappraise the modern organization of social life. On the contrary, this standpoint fully legitimized the existing order. As opposed to that, Bauman proposed comparing the Holocaust to “a window” in the wall. “Looking through that window”, he averred (Z. Bauman, 1989/2000c, p. viii), “one can catch a rare glimpse of many things otherwise invisible. And the things one can see are of the utmost importance not just for the perpetrators, victims and witnesses of the crime, but for all those who are alive today and hope to be alive tomorrow”. Adopting this analytical approach, Bauman crucially realized, among his other insights, that it was indispensable to strive to foster a social reality in which the mechanism of adiphORIZATION would be abolished or at least curbed to the minimum.

With this objective in mind, Bauman was quite hopeful when watching the transformations unfolding in Western civilization towards the end of the 20th century, as the constitutive features of modernity were systematically being dismantled (Z. Bauman, 1987, 1991). In this regard, he ascribed a particular role to morality. His concept of postmodern ethics, whose foundation he had already outlined in *Modernity and the Holocaust* and which he continued to refine and hone in his subsequent publications (e.g. Z. Bauman, 1993, 1995, 2008; Z. Bauman & Donskis, 2013; see Brzeziński, 2008), was informed by the assumption that the new social condition which was taking shape at the time would make it possible to bring to the fore moral impulses, which had so far been effectively stifled in human beings.⁴ The collapse of the “grand narratives” of the Enlightenment (Lyotard, 1979/1984), with Nazism and Communism alike among them, combined with the related new appreciation of singularity and difference (Derrida, 1967/1997) could, in Bauman’s view, revolutionize human relations and the entire social order. He wrote: “The denizens of the postmodern era are, so to speak, forced to stand face-to-face with their moral autonomy, and so also with their moral responsibility. [...] This is [...] the chance the moral selves never confronted before” (Z. Bauman, 1995, p. 43).

2 This outlook sparked a heated discussion among Holocaust researchers. Bauman’s view was criticized by, among other scholars, Joanna Tokarska-Bakir (2022), Yehuda Bauer (2001) and Arne Johan Vetlesen (2005).

3 Change in Bauman’s view of the Holocaust was crucially fostered by a book his first wife, Janina, wrote on the basis of her memories of the Warsaw ghetto (J. Bauman, 1986). On the connections between the respective work of Zygmunt Bauman and Janina Bauman, see e.g. Pollock (2022); Wagner (2022).

4 Bauman’s concept of postmodern ethics has invited ample critical response. See e.g. Brzeziński (2008); Campbell & Till (2010); Crone (2008); Hirst (2014); Hookway & Ezzy (2017); Junge (2001).

Admittedly, Bauman's optimism in those days was by no means unalloyed by doubt. The soil in which his doubt germinated was provided, in particular, by his own explorations of the culture of individualism (e.g. Z. Bauman, 2001) and consumer society (e.g. Z. Bauman, 2007a). Not only did Bauman claim that these developments carried an adiaphoric potential, but he also asserted that this potential was as powerful as that inherent to the constitutive processes of solid modernity. Capturing these affinities, he elucidated in 2000:

This late-modern (or "liquid modern" [...]) "adiaphorization mark two" works through *disengagement* and self-distantiation, in sharp distinction from the past, bureaucratic form, which presumed tight engagement as the condition of ubiquitous surveillance, regular monitoring, normative regulation and routine coercion. The results, though, are pretty much similar: growing chunks of human interaction are "ethically defused" – exempt from moral evaluation and emancipated from insidious monitoring and corrective impact of moral conscience. (Z. Bauman, 2000a, p. 95; italics in original)

Bauman maintained that the culture of individualism resulted in making individuals bear complete responsibility for their own lives, which stood in direct contradiction to taking "responsibility for the Other" (Z. Bauman, 1993; see Z. Bauman, 2009). "Not that I am particularly selfish [...]", Bauman explicated (Z. Bauman, 2000a, p. 95), "it is rather that I and the Other are similarly individuals – we are both self-sustained entities [...] – and so mutual dependency would be degrading and demeaning for the Other as much as it is for me". The adiaphoric fallout from individualization was, in his view, cemented by pressures from consumption, which was becoming increasingly central to social life.⁵ Inspired by, among other influences, the ideas of the Frankfurt School (Horkheimer & Adorno, 1947/2002), Bauman explicated that the properties specific to the relation between people and products they purchased were transposed onto other spheres of life, including human relationships. This meant that the perception of the Other in terms of moral obligations was more and more often ousted by an expectation of benefiting from relations one entered (Z. Bauman, 2007a). *Eo ipso*, both the culture of individualism and the mechanisms of consumer society considerably boosted the adiaphorizing potential of the postmodern condition (Z. Bauman & Haugaard, 2008).

Bauman also examined the dimensions of adiaphorization common to solid and liquid modernity. He particularly focused on the ramifications of technological development.⁶ In *Modernity and the Holocaust*, he concluded that "the technical-administrative success of the Holocaust was due in part to the skilful utilization of 'moral sleeping pills' made available by modern bureaucracy and modern technology" (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 26). He believed that technological solutions contributed to triggering

5 Continuous critique of consumer culture was integral to Bauman's work (see Brzeziński, 2018). Both as a researcher at the University of Warsaw (e.g. Z. Bauman, 1966) and throughout his career as an emigree (e.g. Z. Bauman, 2007a), he vocally opposed the assumptions behind and the manifestations of the increasing salience of consumption in social life.

6 Bauman's insights into the relation of ethics and technology were inspired by the thought of Hans Jonas (1979/1984).

“moral blindness” by enabling the killers to reduce direct contact with the killed. As a result, the perpetrators could regard themselves as operators of modern machines and installations rather than as participants in genocide.

Bauman revisited these insights in the early 21st century, when he pondered the social consequences of contemporaneous technological inventions. He recognized their adiphoric impact as clearly as in *Modernity and the Holocaust*, so much so that he contended: “By the start of the twenty-first century, military technology had managed to float and so ‘depersonalize’ responsibility to an extent unimaginable in Orwell’s or Arendt’s time” (Z. Bauman & Lyon, 2013, p. 77). In his further discussion of cutting-edge devices, such as smart missiles and unmanned aerial vehicles, or drones, he pointed out that “the most seminal technological developments in recent years have not been sought and accomplished in relation to the murderous powers of weapons, but in the area of the ‘adiaphorization’ of military killing” (Z. Bauman & Lyon, 2013, p. 77). Essentially, Bauman augmented his previous investigations of the role and relevance of technology by examining “collateral damage”,⁷ that is, unanticipated and negative upshots of certain processes and their progression. He stated that as such losses were regarded as an inseparable aspect of technological development, its possible tragic effects either were justified by the public or went without any moral sanction.

Concluding this part of my argument, let me stress again that the theme of adiaphorization was vital to Bauman’s explorations of both solid and liquid modernity, and that it was also the cornerstone of his critique of both systems. If one of his aims in *Modernity and the Holocaust* was to bring into relief the frequently imperceptible, albeit morally pernicious, consequences of the development of civilization, he set a similar goal for his reflection on the culture of individualism, consumer society and technological advancement as part of his inquiry into liquid modernity. Some critics object that such a vision of modernity is one-sided and profoundly dystopian (see e.g. Kilminster, 2017; Rattansi, 2017).⁸ While such charges cannot really be dismissed, it makes a lot of sense to look into Bauman’s intentions in embracing this form of poetics. The direction in which he was developing his engaged sociology at the time strongly suggests that he sought to warn against the further progression of liquid modern adiaphorization and at the same time to foreground the urgency of promoting postmodern ethics as a counterbalance to it. As Henning Bech has usefully noted, many critics “read Bauman’s categories and analyses as if he intends to present a full, quasi-objective diagnosis of past and existing societies – whereas, rather, they are (or may be read more fruitfully as) founded on ethical concerns” (Bech, 2007, p. 374).

7 Bauman devoted a separate book to considerations on collateral damage (Z. Bauman, 2011).

8 The fact that Bauman relied on hyperbole in his critique of consumer culture has been empirically confirmed by the research carried out by Mateusz Marciniak (2011). On the idiosyncrasies of Bauman’s sociology, see e.g. Blackshaw (2016).

Solid- and liquid modern dimensions of otherness

Two years before the release of *Modernity and the Holocaust*, Bauman published *Legislators and Interpreters* (Z. Bauman, 1987), in which he drew on Ernest Gellner's distinction between "wild" and "garden" cultures (Gellner, 1983) to scrutinize in depth the processes that were formative of the modern condition and channelled its evolution. Bauman identified "wild cultures" with organizations in which tradition determined the ways social life functioned, and the order was additionally safeguarded by the social elite of the time, or "gamekeepers" in his parlance. They accepted the existence of cultural differences or, as Bauman argued in *Culture as Praxis*, were unperturbed by them (Z. Bauman, 1973/1999, pp. 106–107). This changed radically with the decline of the feudal system, which saw "gamekeepers" replaced by "gardeners". The role of tradition was systematically pushed aside and its significance eclipsed by the structures, institutions and norms typical of capitalist society (see Braudel, 1992). At the same time, the new intellectual elite (whom Bauman called *les philosophes*)⁹ enjoyed the complete support of the authorities in striving to remodel reality in conformity to their design of a harmonious and enduring order. The world was supposed to resemble a carefully cultivated garden in which the work involving the planting of certain vegetal species was accompanied by removing those denounced as "weeds". In practice, this meant that the modern world was envisioned as having no room for institutions, structures and, finally, entire social groups that did not fit in with the pre-planned pattern.¹⁰

This manner of problematizing modernity was essential to Bauman's analyses of the Holocaust. He understood the vision of the Third Reich, pre-designed and systematically implemented by the Nazis, as a perfect exemplification of "gardening" culture. In *Modernity and the Holocaust*, he reasoned that:

[T]he bureaucratic culture which prompts us to view society as an object of administration, as a collection of so many "problems" to be solved, as "nature" to be "controlled", "mastered" and "improved" or "remade", as a legitimate target of "social engineering", and in general a garden to be designed and kept in the planned shape by force (the gardening posture divides vegetation into "cultured plants" to be taken care of, and weeds to be exterminated), was the very atmosphere in which the idea of the Holocaust could be conceived, slowly yet consistently developed, and brought to its conclusion. (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 18)

9 On the criticism of Bauman's concept of *les philosophes*, see e.g. Rattansi, 2017, pp. 21–34.

10 Bauman's explorations of "otherness" predated his interest in the modern condition. As early as in *Sketches in the Theory of Culture* (original title: *Szkice z teorii kultury*) written before his forced emigration from Poland but published half a century later, Bauman discussed "the margins" of culture as an aspect of reality typified by the multiplicity and contradiction of meanings and, therefore, generating a range of conflicts (Z. Bauman, 1968/2018, pp. 107–116). Subsequently, in *Culture as Praxis* (1973), he built on the works of Mary Douglas (1966) and Jean-Paul Sartre (1943/1956) to probe into the anxiety and insecurity bred by ambiguity (Z. Bauman, 1973/1999, pp. 97–124). In his later studies produced within the postmodern or liquid modern conceptual framework, Bauman frequently revisited those earlier findings (see e.g. Z. Bauman, 1997).

Bauman highlighted that, in line with the ideals of modern “blueprint utopias” (Jacoby, 2005), the Nazis were driven to create a new and change-resistant order and then expand it into other countries. At the same time, this entailed that the groups deemed “strange”, ones that diverged from the preconceived ideal, would be eliminated like “weeds”.

As opposed to many other researchers of the Holocaust, Bauman did not consider either the conjuncture in Germany or the hostility stemming from antisemitic attitudes to have been a key factor in the genesis of the Holocaust.¹¹ He examined these two issues within a broader horizon of the distinctive features of modernity. Regarding the former, he contended that, theoretically, the Holocaust could have happened anywhere else in the “civilized” – that is, “gardening” culture-governed – world. Bauman (Z. Bauman & Tester, 2001, p. 86) argued that “[t]he trouble with blaming Germany and its *Sonderweg* is that everybody else is exonerated. What is forgotten then is that the essential ideas of ‘racial stock’ and eugenic (race-improving) policies were invented, acquired scientific credentials and received public acclaim far outside German borders”. As to the latter factor, Bauman maintained that antisemitism alone¹² could not possibly have led to the disaster of the Holocaust. No matter how formidable antisemitism became during the Second World War, it was not capable of inducing sufficiently powerful murderous desires in people, let alone prompting them to execute these desires. “Racism comes into its own only in the context of the design of the perfect society and intention to implement the design through planned and consistent effort”, Bauman averred in *Modernity and the Holocaust* (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 66).

Without delving into the critique of Bauman’s analysis of the Holocaust as the legacy of “gardening culture” (see Marshman, 2008; Tokarska-Bakir, 2022; Vetlesen, 2005), I will focus here on the mutability and continuity of his later observations concerning the attitude to “otherness”. Bauman’s initially very optimistic view of the postmodern condition, which he would later dub “liquid modernity”, resulted from, among other factors, his profound belief that it was going to put an end to designing, disciplinary and, ultimately, totalitarian pursuits. In the world that was emerging from the debris of “gardening culture”, values and attitudes poles apart from this culture were gaining traction (Z. Bauman, 1987, 1991). It was a time when a new appreciation for “otherness” and “difference” emerged. “Otherness” morphed from a category consigned to the “margins” of culture (Z. Bauman, 1968/2018, pp. 107–116) into a central cultural phenomenon. At the same time, Bauman observed in *Modernity and the Holocaust*: “One can assume that situations calling for a direct take-over of social management by the state may well happen in some no too distant future – and then the well-entrenched and

11 The opposite standpoint on this issue was espoused by, for example, Daniel Goldhagen (1996).

12 Bauman borrowed Artur Sandauer’s (1982) concept of “allosemitism”, whose semantic scope comprised both “antisemitism” and “philosemitism”. They both used the term to convey the perception of Jews as “others”, “strangers”, “exceptional” or “ambivalent”. It was this status that Bauman believed stood at the origin of hostility against Jews. This hostility surfaced with particular vehemence in the modern age.

well-tested racist perspective may come handy” (Z. Bauman, 1989/2000c, p. 81). The issue which this statement invoked would be an important thread in Bauman’s investigations over many years to come (e.g. Z. Bauman, 2016; Z. Bauman & Donskis, 2016).

At the beginning of the 21st century, Bauman warned: “A spectre hovers over the planet: the spectre of xenophobia” (Z. Bauman, 2003, p. 119). At the time, he primarily attributed this state of affairs to aggravating insecurity, which he identified as a constitutive feature of liquid modernity (Z. Bauman, 2006). He discerned the salient role of insecurity across the spheres of life, starting from love relations (Z. Bauman, 2003), to career (Z. Bauman, 1998), to international politics (Z. Bauman, 2002). He claimed that modern culture offered multiple ways of venting this anxiety and counted the scapegoating mechanism (Girard, 1982/1986) among the most important channels. Under the logic of scapegoating, fears spawned by liquid modernity were, as Bauman contended, projected onto “strangers”, whose inventory included, among other groups, ethnic minorities, economic immigrants and refugees.¹³ “People worn out and dead tired as a result of forever inconclusive tests of adequacy, and frightened to the raw by the mysterious, inexplicable precariousness of their fortunes and by the global mists hiding their prospects from view, desperately seek culprits for their trials and tribulations”, Bauman reasoned to conclude: “They find them, unsurprisingly, under the nearest lamp-post – in the only spot obligingly illuminated by the forces of law and order” (Z. Bauman, 2003, p. 119).

Bauman’s considerations on liquid modernity, as with his account of “gardening” cultures, emphatically highlighted the role of the institutions of power in sustaining and also often perpetuating negative attitudes to “strangers”. He argued that, as the state and its structures were systematically dwindling, partly as a result of the expansion of the culture of individualism and the domination of the market institutions, as mentioned above, governments were looking for new ways to win voters’ support. Security issues and concerns were usually raised in this context and, in Bauman’s view, governments, so to speak, needed “strangers” in order to style themselves as capable of protecting the citizens against the alleged threat they posed. For example, as a response to Hungary’s Prime Minister Viktor Orban’s notorious statement that “all terrorists are immigrants”, Bauman commented: “For the ears of governments wishing to redeem, against all odds, their seriously lopsided and sinking *raison d’être*, it must sound like the horn of a salvage-boat sailing out of the dense, impenetrable fog in which the horizon of their survival struggle has been wrapped” (Z. Bauman, 2016, p. 32).

It was also through this lens that Bauman looked into attitudes to “strangers” after the September 11 attacks (Z. Bauman, 2002), during the economic meltdown of the late 2000s (Z. Bauman & Rovirosa-Madrado, 2009) and when so-called migration panic broke out (Z. Bauman, 2016). In each case, he argued that the real risk to citizens’ sense

¹³ This theme was Bauman’s focal point in *Strangers at Our Door*, a book published one year before his death, where he examined the unfolding migrant crisis (Z. Bauman, 2016).

of safety was instrumentally exploited by governments.¹⁴ A result, as he observed, “[c]ulture’ becomes a synonym for a fortress under siege, and the inhabitants of fortresses under siege are expected to manifest their loyalty daily, and give up, or at least radically curtail, any contacts with the outside world” (Z. Bauman, 2012, p. 190).¹⁵

Bauman embedded these processes in yet another context in *Retrotopia*, the last book he authored (Z. Bauman, 2017a). In its opening, he evoked Paul Klee’s *Angelus Novus* to propose, following Walter Benjamin, that the painting represented an angle of history (Benjamin, 1940/1968) but, at the same time, to affirm, in contradistinction to Benjamin, that the horror on the angel’s face sprang not from what he saw in the past, but in the future. This construal was anchored in the idea that in confrontation with an increasingly uncertain future, the past was perceived as a haven of security and tranquillity. In this way, Bauman rendered the core of the “nostalgic turn”, which he regarded, like many other 21st-century intellectuals (see Boym, 2001; Jacobsen, 2020; Salmoose, 2019), as one of the preeminent phenomena of our times. The nostalgic turn denotes an enhanced interest in the past, which is treated either as a point of reference for practices, norms and institutions or as a repertory which individuals can mine at will to construct their identity narratives.¹⁶ Bauman emphasized that pivotal to this process was a return to strong cultural identities, which took place with eager support from, or rather under the auspices of, state institutions. It was in this context that he analysed the snowballing prominence of nationalist attitudes and spreading populism observable in the 21st century (Z. Bauman, 2017b).

To conclude this section, I would like to revisit the typology of “gamekeepers” and “gardeners” cited at its beginning. Carrying this line of reasoning into the 21st century, Bauman proposed the metaphor of “a hunter” to picture the liquid modern mindset (Z. Bauman, 2007b, pp. 94–110). The “hunter” metaphor is fitting because, rather than establishing an immutable order for others to submit to, a hunter’s aim is to continually endeavour to improve his/her own living conditions. In this way, the blueprint utopia transfigures into an “individualized” utopia, as Bauman claims, while for a variety of reasons, including those discussed above, he regards it as a dystopia (see Brzeziński, 2015; Jacobsen, 2008). Notably, the metaphors of “gamekeeper”, “gardener” and “hunter” should be viewed as Weber’s ideal types, that is, as tools for analysing, but not for describing, reality (Weber, 1922/1978).¹⁷ This is explicitly borne out by the considerable attention that Bauman devoted in his investigations of liquid modernity not only to the

14 Following Giorgio Agamben, Bauman claimed that the politics founded on catering to the sense of security was vividly epitomized by, among other operations, “state of exception” (Agamben, 2003/2005).

15 On political and ideological contexts of Bauman’s late work, see e.g. Czapnik (2018); Stoll (2017).

16 The former type of contemporary investment in the past has been labelled as ‘restorative nostalgia’ and the latter as ‘reflective nostalgia’ by Svetlana Boym (2001). Her study *The Future of Nostalgia* was an important inspiration for Bauman’s work on *Retrotopia*.

17 Bauman’s outlook on ideal types is neatly encapsulated in his statement that they “are useful, and also indispensable, cognitive tools even if (or perhaps *because*) they deliberately throw light on certain aspects of described social reality while leaving in the shade some other aspects considered to be of lesser or only random relevance to the essential, necessary traits of a particular form of life” (Z. Bauman, 2007a, p. 27; italics original).

“hunter” condition but also to “gardening” preoccupations. As shown above, Bauman argued that the pursuit of congruence between the state structures and culture was a fundamental process in our times. Furthermore, he claimed that the dissemination of xenophobic attitudes was an effect of this process. To sum up, Bauman insisted that liquid modernity was the site of permanent struggle between two attitudes: “mixophilia” and “mixophobia” (Z. Bauman, 2003).

Conclusions

Five years after the publication of *Modernity and the Holocaust*, Bauman resumed the themes addressed in it in “The Holocaust: Fifty Years Later” (Z. Bauman, 1994).¹⁸ In that paper, having outlined his fundamental insights into the genesis and the course of the Holocaust, he went on to discuss the possibility of similar events occurring in the future. He stated that the collapse of the totalitarian Nazi and Communist regimes should not divert our attention from the fact that the paradigm in which they had been rooted invariably harboured seeds of destruction. In this article, I have focused on two of them: the mechanism of adiaphorization and the social construction of “otherness”. I have shown how they contributed to the genesis of the Holocaust, and then pointed out the role they play in today’s world. Adiaphorization is associated with the development of the culture of individualism and consumer society and with the implementation of technological innovation. For its part, xenophobia is largely derivable from liquid modern insecurity. As with solid modernity, these two processes also pose a serious threat today, according to Bauman. In “The Holocaust: Fifty Years Later”, he claimed:

No one predicted the form that the Holocaust would take; let us not pretend we know the forms future holocausts may take, that we know who may perpetrate them and against whom. What we know now (or at least what we can know, if we so wish) is that roots of concentrated acts of inhumanity on the gigantic Holocaust scale lie deep down in the very fashion in which we organize our human existence, and that the only way of keeping the Holocaust a fully and truly closed chapter is to act on that uncomfortable, disturbing knowledge. (Z. Bauman, 1994, p. 33)

At the turn of the 20th century, Bauman was committed to championing the development of postmodern ethics and cultural plurality. He recognized the two as examples of “active utopia” (Z. Bauman, 1976).¹⁹ This was how he understood the ideas geared to relativizing the existing reality and, at the same time, to promoting efforts to transform it. In this regard, his engaged sociology stood in stark contrast to “blueprint” utopias

18 The article is a reworking of Bauman’s talk at a conference held by the Jewish Historical Institute in Warsaw on 29–31 March 1993 to commemorate the fiftieth anniversary of the Warsaw ghetto uprising.

19 There are several similarities between Bauman’s concept of “active” utopia (Z. Bauman, 1976) and Georg Picht’s (1969/1981) vision of “critical” utopia, Jeffrey C. Alexander’s (2001) model of “limited” utopia and Fredric Jameson’s (1991) idea of “the Utopian impulse”.

characteristic of modernity (see Brzeziński, 2015). In the paper mentioned above, Bauman himself admitted that: “We are fated to act without certainty of success; and however much we may desire such certainty, we ought to be wary of those who offer patented ‘solutions’ to the ‘problem’” (Z. Bauman, 1994, p. 33). He went on to observe that many contemporary processes and phenomena contradicted the utopian ideas he propounded, yet bringing his argument to an end, he added that: “Following them will not be an easy matter. But following them, staunchly and vigorously, is the only thing we can do” (Z. Bauman, 1994, p. 33).

Translated from Polish by Patrycja Poniatońska

Bibliography

- Agamben, G.** (2005). *State of exception* (K. Attell, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 2003).
- Alexander, J. C.** (2001). Robust utopias and civil repairs. *International Sociology*, 16(4), 579–591. <https://doi.org/10.1177/0268580901016004004>
- Arendt, H.** (1951). *The origins of totalitarianism*. Schocken Books.
- Bauer, Y.** (2001). *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press.
- Bauman, J.** (1986). *Winter in the morning: A young girl's life in the Warsaw Ghetto and beyond, 1939–1945*. Free Press.
- Bauman, Z.** (1966). *Kultura i społeczeństwo: Preliminaria*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bauman, Z.** (1976). *Socialism: The active utopia*. Allen & Unwin.
- Bauman, Z.** (1987). *Legislators and interpreters: On modernity, post-modernity and intellectuals*. Polity.
- Bauman, Z.** (1991). *Modernity and ambivalence*. Polity.
- Bauman, Z.** (1993). *Postmodern ethics*. Blackwell.
- Bauman, Z.** (1994). The Holocaust: Fifty years later. In D. Grinberg (Ed.), *The Holocaust fifty years after: 50th anniversary of the Warsaw Ghetto uprising: Papers from the March 29–31, 1993* (pp. 23–33). Jewish Historical Institute.
- Bauman, Z.** (1995). *Life in fragments: Essays in postmodern morality*. Blackwell.
- Bauman, Z.** (1997). *Postmodernity and its discontents*. Polity Press.
- Bauman, Z.** (1998). *Work, consumerism and the new poor*. Open University Press.
- Bauman, Z.** (1999). *Culture as praxis*. SAGE. (Original work published 1973).
- Bauman, Z.** (2000a). Ethics of individuals. *Canadian Journal of Sociology*, 25(1), 83–96. <https://doi.org/10.2307/3341912>
- Bauman, Z.** (2000b). *Liquid modernity*. Polity.
- Bauman, Z.** (2000c). *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press. (Original work published 1989).
- Bauman, Z.** (2001). *The individualized society*. Polity.
- Bauman, Z.** (2002). *Society under siege*. Polity.

- Bauman, Z.** (2003). *Liquid love: On the frailty of human bonds*. Polity.
- Bauman, Z.** (2006). *Liquid fear*. Polity.
- Bauman, Z.** (2007a). *Consuming life*. Polity.
- Bauman, Z.** (2007b). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Polity.
- Bauman, Z.** (2008). *Does ethics have a chance in a world of consumers*. Harvard University Press.
- Bauman, Z.** (2009). The absence of society. In Joseph Rowntree Foundation (Ed.), *Contemporary social evils* (pp. 147–157), Polity Press.
- Bauman, Z.** (2011). *Collateral damage: Social inequalities in a global age*. Polity.
- Bauman, Z.** (2012). *This is not a diary*. Polity.
- Bauman, Z.** (2016). *Strangers at our door*. Polity.
- Bauman, Z.** (2017a). *Retrotopia*. Polity.
- Bauman, Z.** (2017b). Some of the foremost challenges to the status quo. *Studia Socjologiczno-Polityczne: Seria Nowa*, 2017(2), 31–46.
- Bauman, Z.** (2018). *Sketches in the theory of culture* (D. Brzeziński, Ed.; K. Bartoszyńska, Trans.). Polity. (Original work published 1968).
- Bauman, Z., & Donskins, L.** (2013). *Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Donskins, L.** (2016). *Liquid evil: Living with TINA*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Haugaard, M.** (2008). Liquid modernity and power: A dialogue with Zygmunt Bauman. *Journal of Political Power*, 1(2), 111–130. <https://doi.org/10.1080/17540290802227536>
- Bauman, Z., & Lyon, D.** (2013). *Liquid surveillance: A conversation*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Rovirosa-Madrado, C.** (2009). *Living on borrowed time: Conversations with Citlali Rovirosa-Madrado*. Polity.
- Bauman, Z., & Tester, K.** (2001). *Conversations with Zygmunt Bauman*. Polity.
- Bech, H.** (2007). Bauman's call. In M. H. Jacobsen, S. Marshman, & K. Tester. (Eds.), *Bauman beyond post-modernity: Critical appraisals, conversations and annotated bibliography, 1989–2005* (pp. 369–374). Aalborg University Press.
- Benjamin, W.** (1968). Theses on the philosophy of history. In W. Benjamin, *Illuminations: Essays and reflections* (H. Arendt, Ed.; H. Zohn, Trans.; pp. 253–264). Schocken Books. (Original work published 1940).
- Blackshaw, T.** (2016). 90-letni Zygmunt Bauman: *Schöpferkraft* i jego dwoistości. *Studia Krytyczne / Critical Studies*, 2016(2), 21–41. <https://doi.org/10.25167/sk.1388>
- Boym, S.** (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books.
- Braudel, F.** (1992). *Civilization and capitalism, 15th–18th century* (S. Reynold, Trans.; Vols. 1–3). University of California Press.
- Brzeziński, D.** (2008). Dwie dekady etyki ponowoczesnej: Analiza krytyki i ewolucji refleksji etycznej Zygmunta Baumana. *Studia Socjologiczne*, 2008(3), 7–41.
- Brzeziński, D.** (2015). *Myślenie utopijne w teorii społecznej Zygmunta Baumana*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brzeziński, D.** (2018). Consumerist culture in Zygmunt Bauman's critical sociology: A comparative analysis of his Polish and English writings. *Polish Sociological Review*, 2018(1(201)), 77–94.
- Campbell, T., & Till, C.** (2010). Resistance towards ethics. In M. Davis & K. Tester (Eds.), *Bauman's challenge: Sociological issues for the 21st century* (pp. 117–188). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230290457_9
- Cannon, B.** (2016). Towards a theory of counter-modernity: Rethinking Zygmunt Bauman's Holocaust writings. *Critical Sociology*, 42(1), 49–69. <https://doi.org/10.1177/0896920513516023>

- Crone, M.** (2008). Bauman on ethics: Intimate ethics for a global world? In M. H. Jacobsen & P. Poder (Eds.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (pp. 59–74). Ashgate.
- Czapnik, S.** (2018). *Przestrzenie polityki w myśli teoretycznej późnego Zygmunta Baumana*. Uniwersytet Opolski.
- Derrida, J.** (1997). *Of grammatology* (G. C. Spivak, Trans.). The Johns Hopkins University Press. (Original work published 1967).
- Douglas, M.** (1966). *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. Routledge & Kegan Paul.
- Durkheim, É.** (1982). *The rules of sociological method* (W. D. Hall, Trans.). Free Press. (Original work published 1895).
- Elias, N.** (2000). *The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations* (E. Jephcott, Trans.). Basil Blackwell. (Original work published 1939).
- Foucault, M.** (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books. (Original work published 1975).
- Freud, S.** (2010). *Civilization and its discontents* (J. Strachey, Trans.). W. W. Norton & Co. (Original work published 1930).
- Gellner, E.** (1983). *Nations and nationalism*. Cornell University Press.
- Girard, R.** (1986). *The Scapegoat* (Y. Freccero, Trans.). The Johns Hopkins University Press. (Original work published 1982).
- Goldhagen, D.** (1996). *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. Knopf.
- Hilberg, R.** (1985). *The destruction of the European Jews* (Vols. 1–3). Holmes & Meier. (Original work published 1961).
- Hirst, B. A.** (2014). After Lévinas: Assessing Zygmunt Bauman's 'ethical turn'. *European Journal of Social Theory*, 17(2), 184–198. <https://doi.org/10.1177/1368431013516056>
- Hookway, N., & Ezzy, D.** (2017). Aesthetic and relational ethics: Beyond Bauman's postmodern ethics. In M. H. Jacobsen (Ed.), *Beyond Bauman: Critical engagement and creative excursions* (pp. 29–45). Routledge.
- Horkheimer, M., & Adorno, T.** (2002). *Dialectic of Enlightenment* (E. Jephcott, Trans.). Stanford University Press. (Original work published 1947).
- Jacobsen, M. H.** (2008). Bauman on utopia: Welcome to the hunting zone. In M. H. Jacobsen & P. Poder (Eds.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (pp. 209–230). Ashgate.
- Jacobsen, M. H.** (Ed.). (2020). *Nostalgia now: Cross-disciplinary perspectives on the past in the present*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429287602>
- Jacoby, R.** (2005). *Picture imperfect: Utopian thought for an anti-utopian age*. Columbia University Press.
- Jameson, F.** (1991). *Postmodernism: or, the cultural logic of late capitalism*. Duke University Press.
- Jonas, H.** (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age* (H. Jonas & D. Herr, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1979).
- Junge, M.** (2001). Zygmunt Bauman's poisoned gift of morality. *British Journal of Sociology*, 52(1), 105–119. <https://doi.org/10.1080/00071310020023055>
- Kilminster, R.** (2017). Overcritique and ambiguity in Zygmunt Bauman's sociology: A long-term perspective. In M. H. Jacobsen (Ed.), *Beyond Bauman: Critical engagement and creative excursions* (pp. 201–223). Routledge.
- Lévinas, E.** (1969). *Totality and infinity: An essay on exteriority* (A. Lingis, Trans.). Duquesne University Press. (Original work published 1961).
- Lyotard, J.-F.** (1984). *Postmodern condition: A report on knowledge* (G. Bennington & B. Massumi, Trans.). University of Minnesota Press. (Original work published 1979).
- Marciniak, M.** (2011). *Orientacje konsumpcyjne młodzieży akademickiej: Perspektywa Baumanowska*. Impuls.

- Marshman, S.** (2008). Bauman on Genocide – modernity and mass murder: From classification to annihilation? In M. H. Jacobsen & P. Poder (Eds.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (pp. 75–94). Ashgate.
- Palmer, J., & Brzeziński, D.** (Eds.). (2022). *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551>
- Picht, G.** (1981). *Odwaga utopii* (K. Maurin, K. Michalski, & K. Wolnicki, Trans.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Original work published 1969).
- Pollock, G.** (2022). Reading *Modernity and the Holocaust* with and against *Winter in the Morning*. In J. Palmer & D. Brzeziński (Eds.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (pp. 177–196). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-15>
- Rattansi, A.** (2017). *Bauman and contemporary sociology: A critical analysis*. Manchester University Press. <https://doi.org/10.7765/9781526105882>
- Ray, L.** (2022). Modernity or decivilisation? Reflections on *Modernity and the Holocaust* today. In J. Palmer & D. Brzeziński (Eds.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (pp. 25–38). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-3>
- Rubenstein, R. L.** (1975). *The cunning of history: The Holocaust and the American future*. Harper & Row.
- Salmose, N.** (Ed.). (2019). *Contemporary nostalgia*. Mdpi AG.
- Sandauer, A.** (1982). *O sytuacji pisarza polskiego pochodzenia żydowskiego w XX wieku (rzecz, którą nie ja powinienem był napisać...)*. Czytelnik.
- Sartre, J.-P.** (1956). *Being and nothingness: An essay on phenomenological ontology* (H. E. Barnes, Trans.). Philosophical Library. (Original work published 1943).
- Smith, D.** (1999). *Zygmunt Bauman: Prophet of postmodernity*. Polity Press.
- Stoll, D.** (2017). *Płynna nowoczesność a neoliberalizm: Wokół myśli Zygmunta Baumana*. Książka i Prasa.
- Tokarska-Bakir, J.** (2022). The sociology of modernity, the ethnography of the Holocaust: What Zygmunt Bauman knew. In J. Palmer & D. Brzeziński (Eds.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (pp. 39–55). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-4>
- Vetlesen, A. J.** (2005). *Evil and human agency: Understanding collective evildoing*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610776>
- Wagner, I.** (2022). Janina and Zygmunt Bauman: A case study of inspiring collaboration. In J. Palmer & D. Brzeziński (Eds.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (pp. 156–176). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-14>
- Weber, M.** (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.; E. F. Schaff, Trans.). University of California Press. (Original work published 1922).

Płynna nowoczesność i Holocaust

Abstrakt: W *Nowoczesności i Zagładzie* Zygmunt Bauman dowodził, że Holocaust nie był bynajmniej zaprzeczeniem procesu cywilizacyjnego, ale – wręcz przeciwnie – jego konsekwencją. Przekonywał, że cechy konstytutywne stałej fazy nowoczesności, takie jak kultura biurokratyczna, wzrost znaczenia racjonalności instrumentalnej czy też dominacja myślenia utopijnego o projekcyjnym wymiarze, znalazły swoje odzwierciedlenie w genezie i przebiegu Zagłady. Jego nadrzędnym celem przy pisaniu tego dzieła było dokonanie zasadniczych zmian w problematyce nowoczesności w naukach społecznych, a także wskazanie na konieczność rozwijania norm, wartości i postaw, które byłyby wobec niej opozycyjne. Przywołanie tych faktów jest dla mnie punktem wyjścia do analizy późniejszych rozpoznań Baumana poświęconych Holocaustowi. Koncentrując się na dwóch kwestiach, które podkreślał on w kontekście genezy Zagłady, to jest mechanizmie adiaforyzacji oraz procesie społecznego konstruowania „obcości”, unaoczniam to, jak zjawiska te materializują się w płynnej nowoczesności. Wskazuję na ich związki z takimi cechami tej kondycji, jak: rozwój indywidualizmu i kultury konsumpcyjnej, poczucie niepewności, a także „zwrot nostalgiczny”. Podkreślam, że zdaniem Baumana zarówno moralna obojętność, jak i ksenofobia są coraz istotniejszymi fenomenami we współczesnym społeczeństwie, co może wiązać się z bardzo groźnymi – na dziś trudnymi do przewidzenia – konsekwencjami. W artykule dowodzę, że sposób, w jaki pisał on zarówno o stałej, jak i płynnej fazie nowoczesności, charakteryzował się poetyką dystopijną, która stanowiła wstęp do jego myślenia o utopijnym charakterze.

Wyrażenia kluczowe: nowoczesność; Zagłada; Zygmunt Bauman; adiaforyzacja; obcość

Article No. 2837

DOI: 10.11649/slh.2837

Citation: Brzeziński, D. (2022). Liquid modernity and the Holocaust (P. Poniatowska, Trans.). *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2837. <https://doi.org/10.11649/slh.2837>

This is a translation of the original Polish-language article entitled „Płynna nowoczesność i Holocaust”, which was published in *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2837. <https://doi.org/10.11649/slh.2837>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2022

© To the translator: Patrycja Poniatowska, 2022

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Dariusz Brzeziński, Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland; University of Leeds, Leeds, Great Britain (Visiting Research Fellow)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9978-9333>

Correspondence: dbrzezinski@ifspan.edu.pl

This research was funded by the National Science Centre in Poland on the basis of the grant SONATA, based on the decision No DEC-2021/43/D/HS2/03321.

Competing interests: The author declares he has no competing interests.

Publication history

Received: 2022-10-25; Accepted: 2022-11-15; Published: 2022-12-31

Płynna nowoczesność i Holocaust

Dariusz Brzeziński

Abstrakt: W *Nowoczesności i Zagładzie* Zygmunt Bauman dowodził, że Holocaust nie był bynajmniej zaprzeczeniem procesu cywilizacyjnego, ale – wręcz przeciwnie – jego konsekwencją. Przekonywał, że cechy konstytutywne stałej fazy nowoczesności, takie jak kultura biurokratyczna, wzrost znaczenia racjonalności instrumentalnej czy też dominacja myślenia utopijnego o projekcyjnym wymiarze, znalazły swoje odzwierciedlenie w genezie i przebiegu Zagłady. Jego nadrzędnym celem przy pisaniu tego dzieła było dokonanie zasadniczych zmian w problematyce nowoczesności w naukach społecznych, a także wskazanie na konieczność rozwijania norm, wartości i postaw, które byłyby wobec niej opozycyjne. Przywołanie tych faktów jest dla mnie punktem wyjścia do analizy późniejszych rozpoznań Baumana poświęconych Holocaustowi. Koncentrując się na dwóch kwestiach, które podkreślał on w kontekście genezy Zagłady, to jest mechanizm adiaforyzacji oraz procesie społecznego konstruowania „obcości”, uświadomię, jak zjawiska te materializują się w płynnej nowoczesności. Wskazuję na ich związki z takimi cechami tej kondycji, jak: rozwój indywidualizmu i kultury konsumpcyjnej, poczucie niepewności, a także „zwrot nostalgiczny”. Podkreślam, że zdaniem Baumana zarówno moralna obojętność, jak i ksenofobia są coraz istotniejszymi fenomenami we współczesnym społeczeństwie, co może wiązać się z bardzo groźnymi – na dziś trudnymi do przewidzenia – konsekwencjami. W artykule dowodzę, że sposób, w jaki pisał on zarówno o stałej, jak i płynnej fazie nowoczesności, charakteryzował się poetyką dystopijną, która stanowiła wstęp do jego myślenia o utopijnym charakterze.

Wyrażenia kluczowe: nowoczesność; Zagłada; Zygmunt Bauman; adiaforyzacja; obcość

Wprowadzenie

We wstępie do *Nowoczesności i Zagłady* Zygmunt Bauman podkreślił, że jego intencją przy pisaniu tego dzieła nie było bynajmniej przedstawienie w pełni nowatorskiego ujęcia historii Holocaustu. Konstatował, że jego rozpoznania opierają się na specjalistycznych wynikach badań innych autorów, względem których zaciągnął „dług nie do spłacenia” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 18)¹. Trzeba jednak przyznać, że niejako wbrew tej deklaracji jego analizy poświęcone genezie i przebiegowi Zagłady stały się pod koniec XX i na początku XXI wieku jednymi z najważniejszych punktów odniesienia w refleksji nad tą problematyką (zob. np. Bauer, 2001/2016; Palmer & Brzeziński, 2022; Vetlesen, 2005). Podobnie gorące polemiki toczą się także wokół kwestii, które – zgodnie ze stanowiskiem Baumana – stanowiły nadrzędny cel powstania *Nowoczesności i Zagłady* (zob. np. Cannon, 2016; Ray, 2022; Tokarska-Bakir, 2022). Otóż twierdził on, że książka ta miała przyczynić się do dokonania przeobrażeń w zakresie sposobu problematyzowania kondycji nowoczesnej, jak i przewartościowania tego, jak w naukach społecznych przedstawia się relację między procesem cywilizacyjnym a moralnością (Z. Bauman,

1 Wśród tychże należałoby wymienić w pierwszym rzędzie Raula Hilberga (Hilberg, 1961/2014), Hannah Arendt (1951/2008) i Richarda L. Rubensteina (Rubenstein, 1975), choć lista autorów, którzy wpłynęli na sposób, w jaki Bauman powiązał genezę Zagłady z cechami konstytutywnymi nowoczesności jest oczywiście zdecydowanie dłuższa.

1989/2009c, ss. 18, 19). Przekonanie Baumana, iż „nowoczesna cywilizacja nie była wystarczającym warunkiem Zagłady, ale z całą pewnością była jej warunkiem koniecznym” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 48), jest po dziś dzień gorąco dyskutowane w rozważaniach nad dziedzictwem Oświecenia. Wiele uwagi poświęca się także zawartemu w *Nowoczesności i Zagładzie* wnioskowi o potrzebie „[...] rozszerzenia teoretycznego modelu procesu cywilizacyjnego, tak aby obejmował on także skłonność do deprecjonowania, odrzucania i delegitymizowania etycznych motywów zachowań społecznych” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 77).

Do rozpoznania poświęconych Holokaustowi Bauman powracał wielokrotnie od czasu wydania *Nowoczesności i Zagłady*. Czynił to w wielu różnych kontekstach, w tym na przykład przy okazji rozważań nad genezą i przebiegiem innych ludobójstw (Z. Bauman, 2007b, ss. 73–117), sposobem upamiętnienia Zagłady (Z. Bauman, 1994b) czy też – najogólniej – istotą zła (Z. Bauman, 2006/2008a, ss. 96–125). Wnioski, które były jego udziałem w związku z analizami Holokaustu, przywoływał również często w refleksjach poświęconych płynnej nowoczesności. To właśnie ta problematyka będzie przedmiotem analizy w niniejszym tekście.

Godzi się w tym miejscu przypomnieć, że od roku 2000 (Z. Bauman, 2000/2006a) Bauman odciął się od nazywania współczesnej kondycji mianem „ponowoczesności” i zaproponował wyróżnienie dwóch typów nowoczesności. Twierdził, że Holokaust wydarzył się w ramach tej z nich, którą określił mianem „stałej”. Utożsamiał ją z wywodzonym z myśli oświeceniowej dążeniem do ustanowienia struktur, instytucji i norm, które rządziłyby się racjonalnymi przesłankami, a zarazem byłyby niepodatne na upływ czasu. Z kolei określenie „płynna nowoczesność” Bauman stosował względem końca XX i początku XXI wieku. Wśród cech konstytutywnych tego czasu wymienił przede wszystkim ciągłą – a przy tym wciąż podlegającą akceleracji – zmienność, jak i dowartościowanie wielości i różnorodności świata. Choć jednak rzeczywistość ta stanowiła pod wieloma względami rewers stałej nowoczesności, to miała także zdaniem Baumana cechy z nią wspólne. Dotyczyło to zwłaszcza dwóch kwestii: mechanizmu adiaforyzacji oraz procesu konstruowania „obcości”. Refleksje Baumana poświęcone tym zjawiskom zostaną poddane analizie w dwóch kolejnych częściach niniejszego tekstu. W jego podsumowaniu odniosę się natomiast do jego stanowiska dotyczącego zagrożeń związanych z powtórzeniem tragedii Holokaustu.

Adiaforyzacja w stałej i płynnej nowoczesności

Termin „adiaforyzacja” został wywiedziony przez Baumana od starogreckiego pojęcia *adiaphoron*, które ukształtowało się w filozofii stoickiej, by następnie przeniknąć do teologii chrześcijańskiej. W obu tych kontekstach określało ono działania obojętne pod

względem moralnym. Takie właśnie znaczenie było też istotą Baumanowskiej kategorii „adiaforyzacji”, którym to terminem opisywał efekty procesu uspołecznienia. W wykładzie wygłoszonym z okazji otrzymania Europejskiej Nagrody Amalfi za *Nowoczesność i Zagładę*, a potem publikowanym w kolejnych wydaniach tej książki, powiedział: „Organizacja nie propaguje zachowań amoralnych [...]; nie wspiera zła – ale też nie wspiera dobra. Nie wspiera niczego poza sobą. Sprawia po prostu, że działanie społeczne staje się adiaforyczne [...] – ani dobre, ani złe” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 436). Słowa te stanowiły element polemiki Baumana z przekonaniem o społecznej genezie moralności, charakterystycznym choćby dla Émile’a Durkheima i jego następców (Durkheim, 1895/2000). Bauman dowodził, że istotą organizacji życia zbiorowego jest racjonalność i efektywność, zaś wyjątkowo ważnym środkiem do osiągnięcia tego stanu rzeczy jest redukcja impulsów moralnych. „Organizację społeczną można zatem opisać jako maszynę, która utrzymuje odpowiedzialność moralną w stanie zawieszenia [...]”, skonstatował (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 437).

Rozpoznanie te były pochodną dokonywanych przez Baumana analiz kondycji nowoczesnej. W ślad za Maksem Weberem dowodził on, że wyjątkowo ważną cechą tej formacji była dominacja działań celowo-racjonalnych, wyrażająca się w zjawisku „odczarowania świata” (Weber, 1922/2002). Inspiracja teorią Zygmunta Freuda, czytanej przez pryzmat prac Norberta Eliasa, doprowadziła go do przekonania, że w nowoczesności dokonał się proces spętania jednostek ścisłą siecią regulacji i kontroli (Elias, 1939/2011; Freud, 1930/1998). Wpływ prac Michela Foucaulta na twórczość Baumana wyraził się natomiast w rozwijaniu przez niego refleksji na temat proliferacji mechanizmów dyscyplinarnych w dobie nowoczesności (Foucault, 1975/2009). Dzięki tym i wielu innym inspiracjom (np. Gellner, 1983/1991; Horkheimer & Adorno, 1947/2010; zob. Smith, 1999) Bauman zaczął postrzegać nowoczesność jako okres, w którym dokonywała się próba całkowitego podporządkowania jednostki systemowi społecznemu, a zatem pełnego stłumienia jej indywidualności, woli i – co szczególnie istotne w rozważanym tu kontekście – moralności. Mechanizm adiaforyzacji miał pełnić w jego przekonaniu istotną rolę na drodze do realizacji nowoczesnego ideału doskonale uporządkowanego, a zarazem w pełni racjonalnego świata (Z. Bauman, 1991/1995b, 1987/1998).

Holokaust był dla Baumana wyrazem oraz świadectwem wzmiankowanego tu dążenia. W *Nowoczesności i Zagładzie* wypowiedział się na ten temat tak: „Zagładę obmyślono i przeprowadzono w naszym nowoczesnym racjonalnym społeczeństwie, w zaawansowanym stadium jego cywilizowanego rozwoju, w szczytowej fazie rozkwitu naszej kultury i dlatego Zagłada jest problemem tego społeczeństwa, tej cywilizacji i tej kultury” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 13). Bauman twierdził, że w ramach Holokaustu zrealizowały się trzy własności procesu adiaforyzacji (Z. Bauman, 1989/2009c, ss. 435–439). Po pierwsze, organizacja Zagłady odbywała się w oparciu o łańcuch powiązanych ze sobą czynności, z których wiele było na tyle oddzielonych od ich ostatecznego rezultatu, że już sam ten fakt

osłabiał możliwość powiązania ich z refleksjami moralnymi. Po drugie, sposób przedstawiania ofiar Holokaustu w propagandzie narodowosocjalistycznej miał na celu wykluczenie ich z obszaru jakichkolwiek powinności, co Bauman określił – w nawiązaniu do myśli Emmanuela Lévinasa – mianem „wymazywania twarzy” (Lévinas, 1961/2012). I w końcu, po trzecie, na proces Zagłady składały się liczne, wąsko wyspecjalizowane zadania, które same w sobie były oceniane w kategoriach technicznych i organizacyjnych, a nie moralnych. Biorąc to wszystko pod uwagę Bauman twierdził, że nowoczesność nie tylko uczyniła Holokaust możliwym, ale też dała mu postać zracjonalizowanego, biurokratyzowanego procesu. W opisach tegoż nierzadko posługiwał się porównaniami do sposobu organizacji pracy w nowoczesnych przedsiębiorstwach².

W metaforze rozpoczynającej *Nowoczesność i Zagładę* Bauman porównał tradycyjne wyobrażenie Zagłady do otoczonego ramą „obrazu”. Zgodnie z tym ujęciem Holokaust stanowił całkowite zaprzeczenie wartości, ideałów i norm cywilizowanego świata. „W tym świecie mordercy mordowali, ponieważ byli obłąkani, nikczemni i opętani przez obłądną i nikczemną ideę” – pisał Bauman (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 8). Twierdził on, że takie ujęcie Zagłady – bardzo bliskie przez długi czas także i jemu³ – nie implikuje potrzeby dokonania jakichkolwiek przewartościowań w sposobie organizacji życia społecznego doby nowoczesności. Wręcz przeciwnie, w pełni legitymizuje ono istniejący porządek. Bauman natomiast zaproponował, by Holokaust przyrównać do „okna” w ścianie. „Patrząc przez to okno – konstataował – można dostrzec, w rzadkich momentalnych rozbłyskach, wiele rzeczy niedostrzegalnych w inny sposób. Mają one kluczowe znaczenie nie tylko dla sprawców, ofiar i świadków popełnionej zbrodni, ale dla wszystkich ludzi żyjących dziś i mogących żyć jutro” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 9). Jedną z najważniejszych kwestii, którą Bauman dostrzegł dzięki przyjęciu takiego sposobu analizy, było przekonanie o konieczności dążenia do ukształtowania rzeczywistości społecznej, w której mechanizm adiaforyzacji zostanie wyeliminowany bądź choćby zminimalizowany.

Mając to na uwadze, z dużą dozą nadziei obserwował on pod koniec XX wieku przemiany zachodzące w cywilizacji zachodniej, polegające na systematycznym deprecjonowaniu cech konstytutywnych nowoczesności (Z. Bauman, 1991/1995b, 1987/1998). Szczególną rolę poświęcił w tym względzie moralności. Jego koncepcja etyki ponowoczesnej, której podstawy przedstawił już w *Nowoczesności i Zagładzie*, a potem rozwijał w wielu kolejnych publikacjach (np. Z. Bauman, 1995a, 1993/1996, 2007b; Z. Bauman & Donskis, 2013; zob. Brzeziński, 2008), opierała się na założeniu, że w konstytuującej się wówczas nowej kondycji społecznej możliwe będzie ujawnienie się w człowieku –

2 Przekonanie to wywołało gorącą dyskusję wśród badaczy Holokaustu. Wśród krytyków Baumana znaleźli się między innymi Joanna Tokarska-Bakir (2022), Yehuda Bauer (2001/2016) i Arne Johan Vetlesen (2005).

3 Istotną rolę w zmianie spojrzenia Baumana na Holokaust odegrała lektura książki napisanej przez jego pierwszą żonę, Janinę, powstałej w oparciu o jej wspomnienia z getta warszawskiego (J. Bauman, 1986/1989). W kwestii zależności między twórczością Zygmunta Baumana i Janiny Bauman zob. np. Pollock, 2022; Wagner, 2022.

skutecznie tłumionych do tej pory – impulsów moralnych⁴. „Upadek wielkich narracji oświeceniowych” (Lyotard, 1979/1997), których przykładem był tyleż nazizm, co komunizm, a także powiązane z tym procesem dowartościowaniem dla jednostkowości i różnicy (Derrida, 1967/2011), mogło w jego przekonaniu zrewolucjonizować sferę relacji międzyludzkich, a także całego porządku społecznego. Pisał: „Ludzie wrzuceni w społeczeństwo ponowoczesne nie mają poniekąd ucieczki: muszą oni spojrzeć w oczy własnej niezawisłości moralnej, a zatem własnej, niewyłączanej i niezbywalnej, moralnej odpowiedzialności” (Z. Bauman, 1994a, s. 84).

Trzeba jednak przyznać, że ówczesny optymizm Baumana nie był bynajmniej wolny od ziaren wątpliwości. Glebą, na której te kiełkowały, były zwłaszcza jego analizy kultury indywidualizmu (np. Z. Bauman, 2001/2008b) i społeczeństwa konsumpcyjnego (np. Z. Bauman, 2007/2009b). Nie tylko twierdził on, że zjawiska te mają potencjał adiaforyzacyjny, ale wręcz przekonywał, że jest on równie silny jak w przypadku przywołanych powyżej procesów konstytutywnych dla stałej nowoczesności. W 2000 roku pisał na ten temat tak:

Ta późnonowoczesna (lub „płynnonowoczesna” [...]) „adiaforyzacja numer dwa” realizuje się poprzez brak zaangażowania i dystansowanie się w silnym kontraście do jej poprzedniej, biurokratycznej formy, która zakładała silny stopień zaangażowania, postrzeganego jako warunek wszechobecnego nadzoru, systematycznej kontroli, normatywnej regulacji i ciągłego przymusu. Rezultaty są jednak niemal takie same: coraz większa część interakcji międzyludzkich jest etycznie obojętna, pozostaje wyłączona z oceny moralnej i uwolniona od wewnętrznego osądu oraz korygującego wpływu sumienia (Z. Bauman, 2000a, s. 95)⁵.

W przypadku kultury indywidualizmu Bauman twierdził, że prowadzi ona do obarczenia jednostek pełną odpowiedzialnością za ich los, co jest całkowicie przeciwstawne do przyjmowania „odpowiedzialności za Innego” (Z. Bauman, 1993/1996; zob. Z. Bauman, 2009a). „Nie chodzi o to, iżbym był szczególnie samolubny [...] – pisał socjolog – jest raczej tak, że ja i Inny jesteśmy podobnymi jednostkami – samowystarczalnymi podmiotami [...] – i wzajemna zależność byłaby degradująca i poniżająca zarówno dla Innego, jak i dla mnie” (Z. Bauman, 2000a, s. 95). Adiaforyzacyjne konsekwencje procesu indywidualizacji ulegają jego zdaniem petryfikacji przez rosnące znaczenie konsumpcji w życiu społecznym⁶. Inspirując się między innymi założeniami szkoły frankfurckiej (Horkheimer & Adorno, 1947/2010), Bauman twierdził, że właściwości, jakie rządzą relacją między człowiekiem i produktem przez niego nabywanym, są przenoszone na inne sfery życia, w tym na związki międzyludzkie. Oznacza to, że postrzeganie Innego w kategoriach zobowiązań moralnych coraz częściej jest wypierane przez oczekiwanie korzyści wyni-

4 Baumanowska koncepcja etyki ponowoczesnej była wielokrotnie poddawana analizie krytycznej. Zob. np. Brzeziński, 2008; Campbell & Till, 2010; Crone, 2008; Hirst, 2014; Hookway & Ezy, 2017; Junge, 2001.

5 Wszystkie tłumaczenia z języka angielskiego zostały dokonane przez autora tekstu.

6 Godzi się tu podkreślić, że krytyka kultury konsumpcyjnej była stałym elementem twórczości Zygmunta Baumana (zob. Brzeziński, 2018). Tak w czasie pracy na Uniwersytecie Warszawskim (np. Z. Bauman, 1966), jak i podczas całej swej kariery emigracyjnej (np. Z. Bauman, 2007/2009b) bardzo wyraźnie wyrażał on sprzeciw względem założeń i przejawów rosnącego znaczenia konsumpcji w życiu społecznym.

kających z tworzonych relacji (Z. Bauman, 2007/2009b). *Eo ipso*, zarówno kultura indywidualizmu, jak i mechanizmy społeczeństwa konsumpcyjnego istotnie przyczyniają się do rozwoju adiaforyzacyjnego potencjału współczesnej kondycji (Z. Bauman & Haugaard, 2008).

Bauman zwracał także uwagę na te wymiary adiaforyzacji, które były wspólne stałej i płynnej nowoczesności. Dotyczyło to zwłaszcza konsekwencji rozwoju technologii⁷. W *Nowoczesności i Zagładzie* skonstatował: „Techniczno-administracyjne powodzenie Zagłady wynikało po części z umiejętnego zastosowania «moralnych środków nasennych» dostępnych dzięki nowoczesnej biurokracji i nowoczesnej technologii” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 74). Udział rozwiązań technologicznych w procesie tworzenia „ślepoty moralnej” polegał jego zdaniem na tym, iż pozwalały one zabójcom ograniczać bezpośredni kontakt z ofiarami. Dzięki temu mogli oni postrzegać siebie jako operatorów nowoczesnych urządzeń i instalacji, a nie uczestników procederu ludobójstwa.

Bauman powrócił do tych rozpoznań, gdy na początku wieku XXI zastanawiał się nad społecznymi skutkami powstających wówczas technologii. W tym przypadku – podobnie jak w *Nowoczesności i Zagładzie* – także wyraźnie dostrzegał ich adiaforyzacyjny wymiar. Stwierdził wręcz: „Na początku XXI wieku technologia wojskowa zdołała rozmyć, a więc także «odpersonalizować» odpowiedzialność w stopniu niewyobrażalnym w czasach Orwella i Arendt” (Z. Bauman & Lyon, 2013, ss. 126, 127). Odnosząc się w dalszych słowach do takich rozwiązań, jak inteligentne pociski, samoloty bezzałogowe, czy drony, skonstatował: „[...] w ostatnich latach najistotniejsze udoskonalenia techniczne nie dokonały się wcale w sferze potencjału bojowego armii, ale w dziedzinie adiaforyzacji nieodłącznego od wojny zabijania” (Z. Bauman & Lyon, 2013, s. 127). Co istotne, Bauman uzupełnił wówczas swe wcześniejsze analizy roli i znaczenia technologii o refleksje związane ze „stratami współbieżnymi”⁸, to jest nieprzewidywanymi, a przy tym negatywnymi konsekwencjami funkcjonowania i rozwoju określonych procesów. Stwierdził, że uznawanie owych strat za nieodłączny aspekt rozwoju technologicznego usprawiedliwia dziś w odbiorze społecznym – bądź też pozbawia sankcji moralnej – tragiczne skutki, które może on generować.

Podsumowując tę część artykułu, chciałbym jeszcze raz podkreślić, że problematyka adiaforyzacji stanowiła konstytutywny element prowadzonych przez Baumana analiz zarówno stałej, jak i płynnej nowoczesności, a także była fundamentem krytyki obu tych formacji. Tak jak jednym z celów *Nowoczesności i Zagłady* było unaocznienie nierzadko niedostrzeganych, acz niezwykle groźnych dla kondycji moralnej konsekwencji rozwoju cywilizacyjnego, tak też podobną funkcję w ramach jego analiz płynnej nowoczesności pełniły refleksje poświęcone kulturze indywidualizmu, społeczeństwu konsumpcyjnemu i rozwojowi technologii. Część krytyków zarzuca Baumanowi, iż taka wizja współczesno-

7 W rozważaniach na temat relacji etyki i technologii Bauman inspirował się myślą Hansa Jonasa (Jonas, 1979/1984).

8 Bauman poświęcił osobną książkę rozważaniom związanym z tą kategorią (Z. Bauman, 2011/2012b).

ści jest zdecydowanie jednostronna i ma wyraźnie dystopijny charakter (zob. np. Kilminster, 2017; Rattansi, 2017)⁹. Choć trudno nie zgodzić się z takim stwierdzeniem, to jednak z drugiej strony warto podjąć refleksję nad intencjami, które kryły się za przyjęciem przez Baumana takiej właśnie poetyki. Biorąc pod uwagę założenia jego socjologii zaangażowanej, można z dużym prawdopodobieństwem skonstatować, że pragnął on ostrzec przed dalszymi postępami płynnonowoczesnej adiaforyzacji, a równocześnie też unaocznic konieczność rozwijania – jako przeciwwagi dla niej – etyki ponowoczesnej. Godzi się tu przywołać stanowisko Henninga Becha, który stwierdził, że wielu krytyków „[...] czyta kategorie i analizy Baumana, tak jakby ów zamierzał przedstawić pełne, quasi-objektywne diagnozy dawnych i obecnych społeczeństw – gdy tymczasem są one ufundowane na etycznych założeniach (bądź mogą być bardziej owocnie interpretowane jako takie)” (Bech, 2007, s. 374).

Stało- i płynnonowoczesne wymiary obcości

Dwa lata przed wydaniem *Nowoczesności i Zagłady* Bauman opublikował książkę pt. *Prawodawcy i tłumacze* (Z. Bauman, 1987/1998). Inspirując się dokonaniem przez Ernesta Gellnera rozróżnieniem na kultury „dzikie” i „ogrodowe” (Gellner, 1983/1991), przeprowadził w niej dogłębną analizę procesów, które stały u podstaw ukształtowania się oraz ewolucji kondycji nowoczesnej. „Kultury dzikie” utożsamiał z formacjami, w których tradycja wyznaczała sposób funkcjonowania życia społecznego. Porządku tego strzegła elita ówczesnego społeczeństwa, określona przez niego mianem „leśniczych”. Akceptowali oni istnienie odmienności kulturowych bądź też – jak Bauman dowodził tego w książce *Kultura jako praxis* – pozostawali na nie niewrażliwi (Z. Bauman, 1973/2012a, ss. 264, 265). Sytuacja ta zmieniła się diametralnie wraz z upadkiem systemu feudalnego oraz zastąpieniem „leśniczych” przez „ogrodników”. Rola i znaczenie tradycji były wówczas systematycznie wypierane przez struktury, instytucje i normy właściwe społeczeństwu kapitalistycznemu (zob. Braudel, 1992). Z drugiej strony nowa elita intelektualna (nazwana przez Baumana: *les philosophes*)¹⁰, przy pełnym poparciu władz, czyniła kroki w kierunku przekształcenia rzeczywistości zgodnie z kształtowanymi przez nią projektami harmonijnego, trwałego porządku. Miał on przypominać starannie wypielęgnowany ogród, w którym pracom polegającym na dokonaniu nasadzeń jednych roślin towarzyszy pielenie tych, które są uznawane za „chwasty”. W praktyce oznaczało to, że w nowoczesnym świecie nie miało być miejsca dla instytucji, struktur,

9 To, iż w swej krytyce kultury konsumpcyjnej Bauman posłużył się hiperbolizacją, zostało empirycznie potwierdzone w badaniach Mateusza Marciniaka (Marciniak, 2011). W kwestii idiosynkrazji baumanowskiej socjologii zob. np. Blackshaw, 2016.

10 W sprawie krytyki przedstawionej przez Baumana koncepcji *les philosophes* zob. np. Rattansi, 2017, ss. 21–34.

a w końcu też całych grup społecznych, które nie wpisywały się w zaplanowany schemat¹¹.

Taki sposób problematyzowania nowoczesności był niezwykle istotny dla prowadzonych przez Baumana analiz Holokaustu. W jego przekonaniu zaplanowana i systematycznie wdrażana przez nazistów wizja Trzeciej Rzeszy stanowiła doskonałą egzemplifikację kultury „ogrodowej”. W *Nowoczesności i Zagładzie* napisał tak:

[...] kultura biurokratyczna, która zachęca nas do postrzegania społeczeństwa jako przedmiotu działań administracyjnych, jako zbioru „problemów” do rozwiązania, jako „natury”, którą należy „kontrolować”, „poskramiać” i „ulepszać” lub „przerabiać”, jako upragnionego celu działania „inżynierii społecznej” i generalnie jako ogrodu, który należy zaprojektować i utrzymywać siłą w zaplanowanym kształcie (ogrodnik dzieli bowiem roślinność na „rośliny uprawne”, którymi trzeba się opiekować, i chwasty, które trzeba wyrwać), stwarzała atmosferę, w której idea Zagłady mogła się narodzić, powoli, lecz konsekwentnie rozwinąć i ostatecznie wcielić w życie (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 57).

Bauman podkreślał, że zgodnie z ideałami nowoczesnych „utopii projektanckich” (Jacoby, 2005) naziści pragnęli stworzyć od podstaw nowy, odporny na zmiany ład, a następnie rozszerzyć go na inne kraje. Oznaczało to jednocześnie, że grupy uznane za „obce” – to jest niepasujące do założonego ideału – miały zostać usunięte niczym „chwasty”.

W kontrze do wielu innych analiz Holokaustu, Bauman nie uważał za kluczowy czynnik w jego genezie ani sytuacji panującej w Niemczech, ani też wrogości wynikającej z postaw antysemickich¹². Obie te kwestie rozpatrywał w szerszym kontekście cech właściwych nowoczesności. W odniesieniu do pierwszej z nich twierdził, iż Holokaust mógł teoretycznie wydarzyć się w każdym innym miejscu „cywilizowanego” – to jest podlegającego „kulturze ogrodniczej” – świata. „[...] [S]kładając całą winę na Niemcy i jej *Sonderweg* – konstatował Bauman – rozgrzesza się wszystkich pozostałych. Pozwalając zapomnieć, iż zasadnicza idea «rasowego dziedzictwa», tudzież eugenika i wywiedzione z niej praktyki, pojawiły się, zyskały naukowe uwierzytelnienie i ogólny poklask daleko poza granicami Niemiec” (Z. Bauman & Tester, 2001/2003, s. 112). Z kolei drugi z wymienionych powyżej czynników – antysemityzm¹³ – sam z siebie nie mógł zdaniem Baumana doprowadzić do tragedii Holokaustu. Niezależnie od siły, jaką przybrał w czasie drugiej wojny światowej, nie był w stanie wyzwolić w ludziach wystarczającej skali

11 Refleksje Baumana na temat „obcości” wyprzedziły jego zainteresowanie kondycją nowoczesną. Już w *Szkicach z teorii kultury*, napisanych przed jego przymusową emigracją z Polski, acz wydanych pół wieku później, Bauman pisał o „marginesach kulturowych” jako tych aspektach rzeczywistości, które cechują się wielością i sprzecznością znaczeń, generując przez to różnego rodzaju konflikty (Z. Bauman, 1968/2017b, ss. 177–189). Z kolei w wydanej w roku 1973 *Kulturze jako praxis*, pisał w odwołaniu do prac Mary Douglas (1966/2007) i Jeana-Paula Sartre’a (Sartre, 1943/2007) o lęku i niepewności, jakie generuje wieloznaczność (Z. Bauman, 1973/2012a, ss. 246–295). W swych późniejszych pracach, pisanych czy to w ramach myśli ponowoczesnej, czy też płynnonowoczesnej, Bauman często powracał do przywołanych tu rozpoznań (zob. np. Z. Bauman, 2000b).

12 Zupełnie przeciwne stanowisko w tej kwestii zaprezentował m.in. Daniel Goldhagen (1996/1999).

13 Bauman przejął od Artura Sandauera (Sandauer, 1982) kategorię „allosemityzmu”, której zakres semantyczny obejmuje zarówno „antysemityzm”, jak i „filosemityzm”. Termin ten obaj odnosili do postrzegania Żydów jako „innych”, „obcych”, „wyjątkowych” czy też „ambiwalentnych”. To właśnie taki status był zdaniem Baumana źródłem kierowania względem nich wrogości. Ta ze szczególną siłą ujawniła się w dobie nowoczesnej.

morderczych pragnień, a tym bardziej skłonić do ich realizacji. „Rasizm dochodzi do głosu tylko w kontekście projektu doskonałego społeczeństwa i w obliczu zamiaru wprowadzenia go w życie za pomocą planowanych i konsekwentnych działań” – przekonywał Bauman w *Nowoczesności i Zagładzie* (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 150).

Abstrahując tu od krytycznych ocen dokonanej przez Baumana analizy Holocaustu jako dziedzictwa „kultury ogrodowej” (zob. Marshman, 2008; Tokarska-Bakir, 2022; Vetlesen, 2005), skoncentruję się na zmienności i ciągłości jego późniejszych rozpoznań dotyczących stosunku do „obcości”. Z jednej strony chciałbym podkreślić, że jego początkowo bardzo optymistyczny stosunek do kondycji ponowoczesnej – nazwanej później płynnonowoczesną – wynikał między innymi z przekonania, że oznaczała ona koniec aspiracji o projektanckim, dyscyplinarnym, a końcu także totalitarnym charakterze. W świecie wyłaniającym się na gruzach „kultury ogrodowej” szczególnego znaczenia nabierały wartości i postawy całkowicie względem niej przeciwstawne (Z. Bauman, 1991/1995b, 1987/1998). Był to więc czas dowartościowania „inności” i „różnicy”. „Obcość” przemieniła się z kategorii pozostającej na „marginesach kulturowych” (Z. Bauman, 1968/2017b, ss. 177–189) w zjawisko dla kultury centralne. Z drugiej jednak strony Bauman stwierdził w *Nowoczesności i Zagładzie*: „Można równie dobrze założyć, że w nieodległej przyszłości dojdzie do sytuacji wymagającej przejęcia przez państwo bezpośredniej kontroli nad strukturami życia społecznego. Wówczas głęboko zakorzeniony i wielokrotnie sprawdzony światopogląd rasistowski może znowu okazać się przydatny” (Z. Bauman, 1968/2017b, s. 181). Kwestia zasygnalizowana w tych słowach była ważnym wątkiem jego analiz w kolejnych latach twórczości (np. Z. Bauman, 2016; Z. Bauman & Donskis, 2016).

Na początku XXI wieku Bauman napisał: „Widmo krąży po naszej planecie: widmo ksenofobii” (Z. Bauman, 2003/2005, s. 245). Jako przyczynę takiego stanu rzeczy wskazał wówczas przede wszystkim coraz większą niepewność, stanowiącą konstytutywną cechę płynnej nowoczesności (Z. Bauman, 2006/2008a). Bauman dostrzegał jej znaczącą rolę na wszystkich płaszczyznach życia, począwszy od relacji miłosnych (Z. Bauman, 2003/2005), poprzez sferę pracy zawodowej (Z. Bauman, 1998/2006b), na polityce międzynarodowej skończywszy (Z. Bauman, 2002/2006c). Twierdził, że kultura współczesna dostarcza różnych sposobów kanalizowania owego lęku, a za jeden z najważniejszych uznał mechanizm „kozła ofiarnego” (Girard, 1982/1987). Zgodnie z jego logiką niepokoję generowane przez płynną nowoczesność miałyby być przerzucane na „obcych”, wśród których Bauman wymieniał między innymi: przedstawicieli mniejszości etnicznych, imigrantów zarobkowych, uchodźców¹⁴. „Ludzie wyczerpani i śmiertelnie zmęczeni nieustanną koniecznością potwierdzania swojej przydatności, przerażeni tajemniczą, niewytłumaczną niepewnością swojego losu i wszechobecną mgłą, która przestania wszelkie widoki na przyszłość, rozpaczliwie szukają sprawców dręczących ich zgryzot

14 Najwięcej miejsca Bauman poświęcił tej problematyce w wydanej na rok przed swą śmiercią książce *Obcy u naszych drzwi*. Stanowi ona analizę mającego wówczas miejsce kryzysu migracyjnego (Z. Bauman, 2016).

i kłopotów” – stwierdził Bauman (Z. Bauman, 2003/2005, s. 245). I dodał: „Znajdują ich, co nie jest zaskoczeniem, w zasięgu ręki – w miejscu, na które uczynnie kierują snop światła siły prawa i porządku” (Z. Bauman, 2003/2005, s. 245).

W kontekście tych słów należy podkreślić, że – podobnie jak to miało miejsce w przypadku prowadzonych przez Baumana analiz „kultur” ogrodowych, tak też w jego rozpoznaniach poświęconych rzeczywistości płynnonowoczesnej – kładł on silny nacisk na rolę instytucji władzy w podtrzymywaniu, a nierzadko też petryfikowaniu negatywnego stosunku do „obcych”. Przekonywał, że w dobie systematycznego osłabiania państwa i jego struktur – będącego po części wynikiem przywołanych w poprzedniej części tekstu procesów rozwoju kultury indywidualizmu i dominacji instytucji rynkowych – rządzący starają się znaleźć nowe sposoby na to, by zjednywać sobie poparcie wyborców. Tym, do czego zazwyczaj się odwołują, są kwestie związane z bezpieczeństwem. Władze niejako potrzebują „obcych”, by dowodzić, że są w stanie uchronić przed nimi obywatele swych krajów, twierdził Bauman. Na przykład w komentarzu do słynnej wypowiedzi premiera Węgier Viktora Orbána, iż „wszyscy terroryści są migrantami”, napisał: „W uszach rządzących, którzy pragną za wszelką cenę wskrzesić swoje mocno nadwerężone i stopniowo tonące *raison d'être*, takie dictum brzmi jak syrena statku ratowniczego wyłaniającego się z nieprzeniknionej mgły, jaką horyzont ich walki o przetrwanie był do tej pory spowity” (Z. Bauman, 2016, s. 40).

W tej perspektywie Bauman analizował stosunek do „obcych” po zamachach z 11 września (Z. Bauman, 2002/2006c), w trakcie trwania kryzysu ekonomicznego końca pierwszej dekady XXI wieku (Z. Bauman & Roviroso-Madrado, 2010) oraz podczas tzw. paniki migracyjnej (Z. Bauman, 2016). W każdym z tych przypadków dowodził, że realne zagrożenia dla poczucia bezpieczeństwa obywateli były instrumentalnie wykorzystywane przez władze¹⁵. W konsekwencji, jak stwierdził: „Kultura» staje się synonimem oblężonej twierdzy, od mieszkańców oblężonej twierdzy oczekuje się, że będą codziennie dawali wyraz swojej lojalności i zrezygnują z wszelkich kontaktów ze światem zewnętrznym – a przynajmniej radykalnie je ograniczą” (Z. Bauman, 2012c, s. 327)¹⁶.

Jeszcze inny kontekst analizowanych tu procesów został przedstawiony przez Baumana w jego ostatniej autorskiej książce pt. *Retrotopia* (Z. Bauman, 2017/2018). Na wstępie nawiązał do obrazu Paule Klee pt. *Angelus Novus*. Bauman przyjął za Walterem Benjaminem, iż dzieło to przedstawia anioła historii (Benjamin, 1940/1996), ale jednocześnie też przekonywał – wbrew autorowi *Pasaży* – że trwoga widoczna na twarzy tej postaci nie wynika bynajmniej z tego, że patrzy ona w przeszłość, ale w przyszłość. Miało to wynikać z tego, że w obliczu coraz bardziej niepewnej przyszłości przeszłość postrzegana jest jako oaza bezpieczeństwa i spokoju. W ten sposób Bauman zobrazował

15 W ślad za Giorgiem Agambenem Bauman twierdził, że wyrazem owej polityki opartej na zapewnieniu poczucia bezpieczeństwa było między innymi wprowadzanie „stanu wyjątkowego” (Agamben, 2003/2008).

16 W kwestii politycznych i ideologicznych kontekstów później twórczości Zygmunta Baumana zob. np. Czapnik, 2018; Stoll, 2017.

istotę „zwrotu nostalgicznego”, który to proces uznał – podobnie jak wielu innych intelektualistów XXI wieku (zob. Boym, 2001; Jacobsen, 2020; Salmose, 2019) – za jeden z najważniejszych fenomenów współczesności. Zjawisko to polega na wzmożonym zainteresowaniu przeszłością postrzeganą czy to jako punkt odniesienia dla praktyk, norm, oraz instytucji, czy też jako repertuar, z którego jednostki mogą swobodnie czerpać, konstruując swoje narracje tożsamościowe¹⁷. Bauman podkreślał, że bardzo ważnym wymiarem tego procesu jest powrót do silnych tożsamości kulturowych, realizujący się przy pełnym poparciu – a raczej pod przewodnictwem – instytucji państwowych. W tym właśnie kontekście poddawał on analizie postępujący w XXI wieku wzrost znaczenia postaw nacjonalistycznych, a także coraz bardziej powszechne zjawisko populizmu (Z. Bauman, 2017a).

Na koniec tej części tekstu chciałbym powrócić do przywołanej na jego początku typologii „leśniczych” i „ogrodników”. Kontynuując te rozważania w XXI wieku, Bauman stwierdził, że płynnonowoczesną postawę można najpełniej oddać poprzez metaforę „myśliwego” (Z. Bauman, 2007a, ss. 131–151). Jest tak dlatego, że jego celu nie stanowi zaprowadzenie niezmiennego ładu, któremu mieliby być podporządkowani inni, lecz podejmowanie ciągłych starań zorientowanych na polepszenie własnego bytu. W ten sposób utopia „projektancka” przeradza się zdaniem Bauman w utopię „zindywidualizowaną”, którą zresztą sam – choćby z powodów przedstawionych w poprzedniej części artykułu – uważał za dystopię (zob. Brzeziński, 2015; Jacobsen, 2008). Warto w tym miejscu wskazać na to, że metafory „leśniczego”, „ogrodnika” i „myśliwego” należy traktować jako weberowskie typy idealne, to jest narzędzia do analizy rzeczywistości, a nie jej opisu (Weber, 1922/2002)¹⁸. Wyraźnie o tym świadczy to, że w swych rozpoznaniach poświęconych płynnej nowoczesności Bauman wiele uwagi poświęcił nie tylko kondycji „myśliwego”, lecz również działaniom mającym charakter „ogrodniczy”. Jak wykazałem powyżej, przekonywał, że coraz bardziej znaczącym procesem jest dziś dążenie do kongruencji między strukturami państwowymi i kulturą. Twierdził przy tym, iż pochodną owego procesu stanowi wzrost popularności postaw ksenofobicznych. *Summa summarum*, według Baumana płynna nowoczesność to stan ciągłej walki między dwiema postawami: „miksofilią” i „miksofobią” (Z. Bauman, 2003/2005).

17 Pierwszy z typów współczesnych odniesień do przeszłości został określony przez Svetlanę Boym mianem „nostalgii restoratywnej”, a drugi – „nostalgii refleksyjnej” (Boym, 2001). Jej książka *The Future of Nostalgia* stanowiła dla Baumana bardzo ważne źródło inspiracji przy pracach nad *Retrotopią*.

18 Bauman tak wypowiedział się o typach idealnych: „[...] są użytecznymi i niezastąpionymi narzędziami poznawczymi, nawet jeśli (a może właśnie ponieważ) skupiają światła na pewnych aspektach opisywanej rzeczywistości społecznej, pozostawiając w cieniu inne jej aspekty, mające mniejszy lub tylko przypadkowy związek z podstawowymi, koniecznymi cechami tej szczególnej formy życia” (Z. Bauman, 2007/2009b, s. 35).

Zakończenie

Pięć lat po opublikowaniu *Nowoczesności i Zagłady* Bauman powrócił do problematyki podjętej w tej książce w artykule *The Holocaust: Fifty Years Later* (Z. Bauman, 1994b)¹⁹. Po przywołaniu swych najważniejszych rozpoznań dotyczących genezy i przebiegu Zagłady przeszedł do refleksji nad potencjalnością zajścia podobnych wydarzeń w przyszłości. Stwierdził, że upadek totalitarnych reżimów nazistowskiego i komunistycznego nie powinien bynajmniej odwracać uwagi od tego, że formacja, na której były oparte, wciąż nosi w sobie ziarna zagłady. W niniejszym artykule skoncentrowałem się na dwóch z nich: mechanizmie adiaforyzacji oraz procesie społecznego wytwarzania „obcości”. Unaocznilem ich rolę w genezie Holokaustu, a następnie wskazałem na to, jakie znaczenie odgrywają we współczesnym świecie. Adiaforyzacja jest powiązana z rozwojem kultury indywidualizmu i społeczeństwa konsumpcyjnego, a także z wdrażaniem nowatorskich rozwiązań technologicznych. Ksenofobia stanowi zaś w dużej mierze pochodną płynnonowoczesnej niepewności. Podobnie jak to miało miejsce w stałej nowoczesności, tak też obecnie, oba te procesy stwarzają, zdaniem Baumana, duże zagrożenie. We wzmiankowanym powyżej artykule stwierdził:

Nikt nie przewidział formy, którą przybrał Holokaust, więc nie udawajmy, że jest w naszej mocy domyślić się, jak mogą wyglądać przyszłe holokausty, a także kto może je popełnić i przeciwko komu. To, co wiemy teraz (a przynajmniej to, co możemy wiedzieć, jeśli tylko zechcemy), to fakt, że korzenie zmasowanych, nieludzkich działań, podejmowanych – na podobieństwo Holokaustu – na olbrzymią skalę, tkwią głęboko w samym sposobie, w jaki organizujemy naszą ludzką egzystencję. Jedynym sposobem na to, by Holokaust pozostał zamkniętym rozdziałem historii, jest działanie zgodne z tą niewygodną, niepokojącą wiedzą (Z. Bauman, 1994b, s. 33).

Pod koniec XX wieku i na początku XXI Bauman bardzo wiele uwagi poświęcił wskazywaniu na konieczność rozwijania etyki ponowoczesnej i pluralizmu kulturowego. Oba te rozwiązania ujmował jako przykłady „utopii aktywnych” (Z. Bauman, 1976/2010)²⁰. Rozumiał tak idee, których celem jest ciągłe relatywizowanie istniejącej rzeczywistości, a zarazem też skłanianie do podejmowania starań na rzecz jej transformacji. Jego socjologia zaangażowana była pod tym względem zdecydowanym przeciwieństwem charakterystycznych dla nowoczesności utopii „projektanckich” (zob. Brzeziński, 2015). On sam zresztą przyznał we wzmiankowanym powyżej artykule: „Jesteśmy skazani na działanie bez pewności sukcesu; i niezależnie od tego, jak bardzo pragniemy takiej pewności, powinniśmy być ostrożni wobec tych, którzy proponują gwarantowane «rozwiązania» istniejącego «problemu»” (Z. Bauman, 1994b, s. 33). Bauman zaznaczył w dalszych sło-

19 Tekst ten powstał na podstawie wykładu wygłoszonego przez Baumana na konferencji zorganizowanej przez Żydowski Instytut Historyczny w dniach 29–31 marca 1993 z okazji pięćdziesiątej rocznicy wybuchu powstania w getcie warszawskim.

20 Można wskazać liczne podobieństwa między stworzoną przez Baumana koncepcją „utopii aktywnej” (Z. Bauman, 1976/2010) a wizjami utopii „krytycznej” Georga Pichta (Picht, 1969/1981), utopii „ograniczonej” Jeffreya C. Alexandra (Alexander, 2001/2006), a także ideą „utopijnego impulsu” Fredrica Jamesona (Jameson, 2005/2011).

wach, że wiele współczesnych procesów i zjawisk pozostaje w kontrze do proponowanych przez niego utopijnych idei. W finalnej konkluzji tego tekstu dodał jednak: „Postępowanie zgodnie z nimi nie będzie łatwe. Ale wcielanie ich w życie, zdecydowane i konsekwentne, jest jedyną rzeczą, jaką możemy zrobić” (Z. Bauman, 1994b, s. 33).

Bibliografia

- Agamben, G.** (2008). *Stan wyjątkowy* (M. Surma-Gawłowska, Tłum.). Korporacja Ha!art. (Oryginalna praca opublikowana 2003).
- Alexander, J. C.** (2006). Siła utopii i utopia naprawy obywatelskiej. W A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, & M. Ziółkowski (Red.), *Współczesne teorie socjologiczne* (T. 1, ss. 437–450). Wydawnictwo Naukowe Scholar. (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Arendt, H.** (2008). *Korzenie totalitaryzmu* (D. Grinberg & M. Szawiel, Tłum.; T. 1–2). Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne. (Oryginalna praca opublikowana 1951).
- Bauer, Y.** (2016). *Przemysłość Zagładę* (J. Giebułtowicz & J. Syrewicz, Tłum.). Żydowski Instytut Historyczny. (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Bauman, J.** (1989). *Zima o poranku: Opowieść dziewczynki z warszawskiego getta* (J. Bauman, Tłum.). Społeczny Instytut Wydawniczy Znak. (Oryginalna praca opublikowana 1986).
- Bauman, Z.** (1966). *Kultura i społeczeństwo: Preliminaria*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bauman, Z.** (1994a). *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Instytut Kultury.
- Bauman, Z.** (1994b). The Holocaust: Fifty years later. W D. Grinberg (Red.), *The Holocaust fifty years later: 50th anniversary of the Warsaw Ghetto uprising: Papers from the conference organized by the Jewish Historical Institute of Warsaw, March 29–31, 1993* (ss. 23–33). Żydowski Instytut Historyczny.
- Bauman, Z.** (1995a). *Life in fragments: Essays in postmodern morality*. Blackwell.
- Bauman, Z.** (1995b). *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna* (J. Bauman, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1991).
- Bauman, Z.** (1996). *Etyka ponowoczesna* (J. Bauman & J. Tokarska-Bakir, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1993).
- Bauman, Z.** (1998). *Prawodawcy i tłumacze* (A. Ceynowa & J. Giebułtowski, Tłum.). Wydawnictwo IFiS PAN. (Oryginalna praca opublikowana 1987).
- Bauman, Z.** (2000a). Ethics of individuals. *Canadian Journal of Sociology*, 25(1), 83–96. <https://doi.org/10.2307/3341912>
- Bauman, Z.** (2000b). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Sic!
- Bauman, Z.** (2005). *Razem, osobno* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 2003).
- Bauman, Z.** (2006a). *Płynna nowoczesność* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 2000).
- Bauman, Z.** (2006b). *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy* (S. Obirek, Tłum.). Wydawnictwo WAM. (Oryginalna praca opublikowana 1998).
- Bauman, Z.** (2006c). *Społeczeństwo w stanie oblężenia* (J. Margański, Tłum.). Sic! (Oryginalna praca opublikowana 2002).
- Bauman, Z.** (2007a). *Płynne czasy: Życie w epoce niepewności* (M. Żakowski, Tłum.). Sic!

- Bauman, Z.** (2007b). *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie* (J. Konieczny, Tłum.). Znak.
- Bauman, Z.** (2008a). *Płynny lęk* (J. Margański, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 2006).
- Bauman, Z.** (2008b). *Zindywidualizowane społeczeństwo* (O. Kubińska & W. Kubiński, Tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Bauman, Z.** (2009a). The absence of society. W Joseph Rowntree Foundation (Red.), *Contemporary social evils* (ss. 147–157). Polity Press. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847424099.003.0012>
- Bauman, Z.** (2009b). *Konsumowanie życia* (M. Wyrwas-Wiśniewska, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Oryginalna praca opublikowana 2007).
- Bauman, Z.** (2009c). *Nowoczesność i Zagłada* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 1989).
- Bauman, Z.** (2010). *Socjalizm: Utopia w działaniu* (M. Bogdan, Tłum.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej. (Oryginalna praca opublikowana 1976).
- Bauman, Z.** (2012a). *Kultura jako praxis* (J. Konieczny, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1973).
- Bauman, Z.** (2012b). *Straty uboczne: Nierówności społeczne w epoce globalizacji* (J. Hunia, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Oryginalna praca opublikowana 2011).
- Bauman, Z.** (2012c). *To nie jest dziennik* (M. Zawadzka, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z.** (2016). *Obcy u naszych drzwi* (W. Mincer, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauman, Z.** (2017a). Some of the foremost challenges to the status quo. *Studia Socjologiczno-Polityczne: Seria Nowa*, 2017(2), 31–46.
- Bauman, Z.** (2017b). *Szkice z teorii kultury*. Wydawnictwo Naukowe Scholar. (Oryginalna praca opublikowana 1968).
- Bauman, Z.** (2018). *Retrotopia: Jak rządzi nami przeszłość* (K. Lebek, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 2017).
- Bauman, Z., & Donskis, L.** (2013). *Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Donskis, L.** (2016). *Liquid evil: Living with Tina*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Haugaard, M.** (2008). Liquid modernity and power: A dialogue with Zygmunt Bauman. *Journal of Political Power*, 1(2), 111–130. <https://doi.org/10.1080/17540290802227536>
- Bauman, Z., & Lyon, D.** (2013). *Płynna inwigilacja: Rozmowy* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z., & Roviroso-Madrado, C.** (2010). *Żyjąc w czasie pożyczonym* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z., & Tester, K.** (2003). *O pożytkach z wątpliwości: Rozmowy z Zygmuntem Baumanem* (E. Krasińska, Tłum.). Sic! (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Bech, H.** (2007). Bauman's call. W M. H. Jacobsen, S. Marshman, & K. Tester (Red.), *Bauman beyond post-modernity: Critical appraisals, conversations and annotated bibliography, 1989–2005* (ss. 369–374). Aalborg University Press.
- Benjamin, W.** (1996). *Anioł historii: Eseje, szkice, fragmenty* (K. Krzemieniowa, J. Sikorski, & H. Orłowski, Tłum.). Wydawnictwo Poznańskie. (Oryginalna praca opublikowana 1940).
- Blackshaw, T.** (2016). 90-letni Zygmunt Bauman: Schöpferkraft i jego dwoistości. *Studia Krytyczne / Critical Studies*, 2016(2), 21–41.
- Boym, S.** (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books.
- Braudel, F.** (1992). *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm, XV–XVIII wiek* (M. Ochab, P. Graff, E. D. Żółkiewska, J. Strzelecki, & J. Strzelecki, Tłum.; T. 1–3). Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Brzeziński, D.** (2008). Dwie dekady etyki ponowoczesnej: Analiza krytyki i ewolucji refleksji etycznej Zygmunta Baumana. *Studia Socjologiczne*, 2008(3), 7–41.
- Brzeziński, D.** (2015). *Myślenie utopijne w teorii społecznej Zygmunta Baumana*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brzeziński, D.** (2018). Consumerist culture in Zygmunt Bauman's critical sociology: A comparative analysis of his Polish and English writings. *Polish Sociological Review*, 2018(1(201)), 77–94.
- Campbell, T., & Till, C.** (2010). Resistance towards ethics. W M. Davis & K. Tester (Red.), *Bauman's challenge: Sociological issues for the 21st century* (ss. 117–188). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230290457_9
- Cannon, B.** (2016). Towards a theory of counter-modernity: Rethinking Zygmunt Bauman's Holocaust writings. *Critical Sociology*, 42(1), 49–69. <https://doi.org/10.1177/0896920513516023>
- Crone, M.** (2008). Bauman on ethics – Intimate ethics for a global world? W M. H. Jacobsen & P. Poder (Red.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (ss. 59–74). Ashgate.
- Czapnik, S.** (2018). *Przestrzenie polityki w myśli teoretycznej późnego Zygmunta Baumana*. Uniwersytet Opolski.
- Derrida, J.** (2011). *O gramatologii* (B. Banasiak, Tłum.). Wydawnictwo Officyna. (Oryginalna praca opublikowana 1967).
- Douglas, M.** (2007). *Czystość i zmaza* (M. Bucholc, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginalna praca opublikowana 1966).
- Durkheim, É.** (2000). *Zasady metody socjologicznej* (J. Szacki, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1895).
- Elias, N.** (2011). *O procesie cywilizacji: Analizy socjo- i psychogenetyczne* (T. Zabłudowski & K. Markiewicz, Tłum.). Wydawnictwo W.A.B. (Oryginalna praca opublikowana 1939).
- Foucault, M.** (2009). *Nadzorować i karać: Narodziny więzienia* (T. Komendant, Tłum.). Aletheia. (Oryginalna praca opublikowana 1975).
- Freud, S.** (1998). Kultura jako źródło cierpień. W S. Freud, *Pisma społeczne* (A. Ochocki, M. Poręba, & R. Reszke, Tłum.; R. Reszke, Oprac.; ss. 163–277). Wydawnictwo „KR”. (Oryginalna praca opublikowana 1930).
- Gellner, E.** (1991). *Narody i nacjonalizm* (T. Hołówka, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginalna praca opublikowana 1983).
- Girard, R.** (1987). *Kozioł ofiarny* (M. Goszczyńska, Tłum.). Wydawnictwo Łódzkie. (Oryginalna praca opublikowana 1982).
- Goldhagen, D. J.** (1999). *Gorliwi kaci Hitlera: Zwyczajni Niemcy i Holocaust* (W. Horabik, Tłum.). Prószyński i S-ka. (Oryginalna praca opublikowana 1996).
- Hilberg, R.** (2014). *Zagłada Żydów Europejskich* (J. Giebułtowski, Tłum.; T. 1–3). Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów. (Oryginalna praca opublikowana 1961).
- Hirst, B. A.** (2014). After Lévinas: Assessing Zygmunt Bauman's 'ethical turn'. *European Journal of Social Theory*, 17(2), 184–98. <https://doi.org/10.1177/1368431013516056>
- Hookway, N., & Ezzy, D.** (2017). Aesthetic and relational ethics: Beyond Bauman's postmodern ethics. W M. H. Jacobsen (Red.), *Beyond Bauman: Critical engagement and creative excursions* (ss. 29–45). Routledge.
- Horkheimer, M., & Adorno, T.** (2010). *Dialektyka oświecenia: Fragmenty filozoficzne* (M. Łukasiewicz, Tłum.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej. (Oryginalna praca opublikowana 1947).
- Jacobsen, M. H.** (2008). Bauman on utopia – Welcome to the hunting zone. W M. H. Jacobsen & P. Poder (Red.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (ss. 209–230). Ashgate.
- Jacobsen, M. H.** (Red.). (2020). *Nostalgia now: Cross-Disciplinary perspectives on the past in the present*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429287602>
- Jacoby, R.** (2005). *Picture imperfect: Utopian thought for an anti-utopian age*. Columbia University Press.

- Jameson, F.** (2011). *Postmodernizm czyli logika kulturowa późnego kapitalizmu* (M. Płaza, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Oryginalna praca opublikowana 2005).
- Jonas, H.** (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age* (H. Jonas & D. Herr, Tłum.). University of Chicago Press. (Oryginalna praca opublikowana 1979).
- Junge, M.** (2001). Zygmunt Bauman's poisoned gift of morality. *British Journal of Sociology*, 52(1), 105–119. <https://doi.org/10.1080/00071310020023055>
- Kilminster, R.** (2017). Overcritique and ambiguity in Zygmunt Bauman's sociology: A long-term perspective. W M. H. Jacobsen (Red.), *Beyond Bauman: Critical engagement and creative excursions* (ss. 201–223). Routledge.
- Lévinas, E.** (2012). *Całość i nieskończoność: Esej o zewnętrzności* (M. Kowalska, Tłum.; 2. wyd.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1961).
- Lyotard, J.-F.** (1997). *Kondycja ponowoczesna: Raport o stanie wiedzy* (M. Kowalska & J. Migasiński, Tłum.). Fundacja Aletheia. (Oryginalna praca opublikowana 1979).
- Marciniak, M.** (2011). *Orientacje konsumpcyjne młodzieży akademickiej: Perspektywa Baumanowska*. Impuls.
- Marshman, S.** (2008). Bauman on genocide – modernity and mass murder: From classification to annihilation? W M. H. Jacobsen & P. Poder (Red.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (ss. 75–94). Ashgate.
- Palmer, J., & Brzeziński, D.** (Red.). (2022). *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551>
- Picht, G.** (1981). *Odwaga utopii* (K. Maurin, K. Michalski, & K. Wolnicki, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginalna praca opublikowana 1969).
- Pollock, G.** (2022). Reading *Modernity and the Holocaust* with and against *Winter in the morning*. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 177–96). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-15>
- Rattansi, A.** (2017). *Bauman and contemporary sociology: A critical analysis*. Manchester University Press. <https://doi.org/10.7765/9781526105882>
- Ray, L.** (2022) Modernity or decivilisation? Reflections on *Modernity and the Holocaust* today. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 25–38). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-3>
- Rubenstein, R. L.** (1975). *The cunning of history: The Holocaust and the American future*. Harper & Row.
- Sartre, J.-P.** (2007). *Byt i nicość: Zarys ontologii fenomenologicznej* (J. Kiełbasa, P. Mróz, R. Abramciów, R. Rzyziński, & P. Małochleb, Tłum.). Wydawnictwo Zielona Sowa. (Oryginalna praca opublikowana 1943).
- Salmose, N.** (Red.). (2019). *Contemporary nostalgia*. MDPI.
- Sandauer, A.** (1982). *O sytuacji pisarza polskiego pochodzenia żydowskiego w XX wieku (rzecz, którą nie ja powinienem był napisać...)*. Czytelnik.
- Smith, D.** (1999). *Zygmunt Bauman: Prophet of postmodernity*. Polity Press.
- Stoll, D.** (2017). *Płynna nowoczesność a neoliberalizm: Wokół myśli Zygmunta Baumana*. Książka i Prasa.
- Tokarska-Bakir, J.** (2022). The sociology of modernity, the ethnography of the Holocaust: What Zygmunt Bauman knew. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 39–55). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-4>
- Vetlesen, A. J.** (2005). *Evil and human agency: Understanding collective evildoing*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610776>
- Wagner, I.** (2022). Janina and Zygmunt Bauman: A case study of inspiring collaboration. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 156–176). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-14>
- Weber, M.** (2002). *Gospodarka i społeczeństwo* (D. Lachowska, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1922).

Liquid Modernity and the Holocaust

Abstract: In *Modernity and the Holocaust*, Zygmunt Bauman argued that the Holocaust had been by no means a negation of the civilising process, but was, on the contrary, its consequence. He claimed that the constitutive features of solid modernity, such as bureaucratic culture, the rise of instrumental rationality and the domination of blueprint utopia, were reflected in the genesis and course of the Holocaust. Bauman's main aim in writing the book was to make fundamental changes in the problematization of modernity in the social sciences, and to highlight the need to develop norms, values and attitudes that were in opposition to modernity. An overview of these facts provides a starting point for my analysis of Bauman's later analyses of the Holocaust. By focusing on two issues that he emphasised in the context of the genesis of the Holocaust, namely the mechanism of adiaphorization and the process of the social construction of "otherness", I show how these phenomena materialize in liquid modernity. I identify their connections with a range of features of the liquid modern condition, including as the development of individualism and consumer culture, the sense of insecurity and the "nostalgic turn". I emphasise that, according to Bauman, both moral indifference and xenophobia are increasingly significant phenomena in contemporary society, which may entail pernicious – and currently barely foreseeable – consequences. I argue that the way Bauman wrote about both solid and liquid modernity was characterised by a dystopian poetics, which was a foundation for his utopian thought.

Keywords: modernity; Holocaust; Zygmunt Bauman; adiaphorization; otherness

Article No. 2837

DOI: 10.11649/slh.2837

Citation: Brzeziński, D. (2022). Płynna nowoczesność i Holocaust. *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2837. <https://doi.org/10.11649/slh.2837>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2022

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Dariusz Brzeziński, Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland; University of Leeds, Leeds, Great Britain (Visiting Research Fellow).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9978-9333>

Correspondence: dbrzezinski@ifispan.edu.pl

This research was funded by the National Science Centre in Poland on the basis of the grant SONATA, based on the decision No DEC-2021/43/D/HS2/03321.

Competing interests: The author declares he has no competing interests.

Publication history

Received: 2022-10-25; Accepted: 2022-11-15; Published: 2022-12-31